

С.В.Абросимова*

ЕНЦИКЛОПЕДИСТ КОЗАЧЧИНИ

У статті висвітлюється життєвий і творчий шлях академіка Д.І.Яворницького – відомого українського історика запорізького козацтва, етнографа, фольклориста, археолога, археографа, музейного діяча й письменника. Аналізується творча лабораторія вченого, його внесок у розвиток українського національного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. Автор уводить до наукового обігу значний масив нових джерел, передусім листування Д.І.Яворницького.

Ім'я академіка Дмитра Івановича Яворницького (1855–1940) сьогодні є одним із найвідоміших в Україні. Він уславився перш за все як історик запорізького козацтва, неперевершений збирач історичних пам'яток і фундатор Дніпропетровського історичного музею. Його по праву вважають “енциклопедистом” козаччини, “Нестором” Запорізької Січі.

Великих зусиль Дмитро Іванович доклав до популяризації історичних знань серед широкого загалу української людності. Значних масштабів набула його культурно-громадська діяльність.

Д.Яворницький гармонійно поєднував у собі енциклопедичність знань, широчінь наукових інтересів, неабияку працьовитість, всепоглинаючий дослідницький запал, подвижництво, організаційний і педагогічний талант. Він був великим патріотом України, активним і послідовним діячем українського національного руху, боровся за розвиток української культури і мови, проти цензурного тиску на друковане слово, матеріально й творчо підтримував українські періодичні видання та інші національні почини.

Діапазон наукових інтересів Д.Яворницького яскраво демонструє творча спадщина вченого, що налічує понад 200 опублікованих праць з історії, археології, етнографії, фольклористики, лексикографії, археографії, архівознавства, музейної справи, спеціальних історичних дисциплін, мистецтвознавства, пам'ятокзнавства, краєзнавства, а також художні твори – прозові й поетичні¹. Крім того, значний комплекс матеріалів, передусім фольклорних і лексичних, ще чекають на публікацію. За життя Дмитро Іванович зібрав 60 тис. слів для словника української мови, 10 тис. одиниць фольклорного матеріалу, записав понад 3 тис. пісень, дослідив більше 1000 археологічних об'єктів.

Дослідження творчості Д.Яворницького розпочалося ще за його життя². Першим відгуком на твори вченого були рецензії в періодичних виданнях України та Росії³. Оцінки були неоднозначними. Високу оцінку працям Дмитра Івановича дали Б.Грінченко, І.Нечуй-Левицький, О.Піпін, М.Сумцов, І.Франко та ін. Негативної критики дослідник зазнав з боку І.Житецького, О.Лазаревського, В.Ястребова й ін., які обвинувачували його в ідеалізації запорізького козацтва, бетризації наукових творів, у відсутності узагальнень і наукових методів дослідження, безсистемному нагромадженні в авторському тексті джерел та у відсутності їх критичного аналізу. За висловом Н.Полонської-Василенко, Д.Яворницький “почепив на історію Запоріжжя “серпанок романтизму””⁴.

Проте усі рецензенти відзначали велику наполегливу працю вченого у царині виявлення та збирання джерел, його “щирю любов до рідної старовини”. Історик Д.Дорошенко головною заслугою Д.Яворницького вважав розшук і публікацію ним великої кількості етнографічного й топографічного матеріалу, що являє собою неоціненну джерельну базу для майбутніх досліджень⁵.

*Абросимова Світлана Вікторівна – канд. іст. наук, провід. наук. співроб. Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького.

На думку сучасних дослідників (М.Олійник-Шубравської, М.Ковальського, В.Заруби, В.Воронова, Л.Скупейка, Н.Василенко, Н.Ченцової та ін.), критика творів Д.Яворницького з боку деяких істориків, зокрема О.Лазаревського, була тенденційною й однобічною, а її причини криються в різних оцінках ролі Запорізької Січі. Так, О.Лазаревський розглядав Запорізьку Січ в останні часи її існування як негативне явище, ліквідація якого, на його думку, була закономірною. Д.Яворницький, навпаки, вважав її прогресивним явищем в історії України⁶. У демократизмі й вільнолюбстві Запоріжжя він вбачав головну причину ліквідації Січі російським царизмом. Як уважають сучасні вчені, саме під ударами несправедливої критики Д.Яворницький не став писати 4-й том “Історії запорозьких козаків” і взагалі “переключився” на літературні твори⁷.

Етапним в оцінці життєвого шляху і творчого доробку Дмитра Івановича став 1913 р., коли широка громадськість відсвяткувала 30-річчя науково-педагогічної діяльності Д.Яворницького. Безумовно, ювілейні статті (О.Авчиннікова, М.Сумцова, Г.Гасенка, Д.Дорошенка, М.Новицького, Олени Пчілки, В.Строменка та ін.) відзначалися певним панегіризмом, проте яскраво висвітлили основні напрями діяльності дослідника, його головні здобутки і визначили роль, яку учений відіграв у культурно-громадському житті українського суспільства того часу⁸.

У 1920-ті рр. певне висвітлення здобула музейна, археологічна, фольклорно-етнографічна та літературна діяльність Д.Яворницького (В.Білий, П.Єфремов, П.Матвієвський)⁹.

Із моменту обвинувачення Д.Яворницького у 1933 р. в “українському буржуазному націоналізмі” і “контрреволюційній діяльності” його ім’я тривалий час було в опалі, а книги не перевидавалися. Радянська історіографія розглядала його як представника української буржуазної історіографії, у творах якого запорізька громада доходила до повної соціальної гармонії. Проте, як і дореволюційні вчені, радянські історики віддавали належне колосальній евристичній та публікаційній діяльності Д.Яворницького¹⁰.

У період короткочасної “відлиги” 1960-х рр. побачили світ декілька видань, присвячених ученому, передусім біобібліографічний покажчик “Дмитро Іванович Яворницький” (К., 1969), укладений І.Гапусенком, із ґрунтовною науковою біографією вченого. Укладач підкреслив, що головна заслуга Д. Яворницького полягала у визначенні прогресивної ролі козацтва в історії України, а також відзначив, що праці “енциклопедиста” козаччини мають не тільки велике наукове, а й суспільне значення і не втратили його і сьогодні. І.Гапусенкові належить публікація лекції Д.Яворницького, що була прочитана у 1901 р. студентам Московського університету¹¹.

У 1960-ті рр. і до сьогодні широку популярність здобула книга біографічних оповідань про Д.Яворницького дніпропетровського письменника Івана Шаповала “В пошуках скарбів”, перше видання якої побачило світ у 1963 р. І.Шаповал (1905–2003) особисто знав Д.Яворницького і деякий час працював ученим секретарем Дніпропетровського історичного музею, яким керував Дмитро Іванович. Високу оцінку цій книзі у популяризації творчості останнього дав Максим Рильський, котрий також був особисто знайомий із Д.Яворницьким і називав його “запорозьким характерником”.

Значний внесок у дослідження життя й творчості Дмитра Івановича зробила київська дослідниця Марія Олійник-Шубравська – автор численних наукових статей і першої, й поки що єдиної в історіографії, ґрунтовної монографії, присвяченої життєвому шляху та фольклористично-етнографічній діяльності вченого¹². Дослідниця підкреслила, що Д.Яворницький дивився на Запоріжжя переважно очима закоханого романтика. Звідси йде і певна ідеалізація ним Запорізької Січі. М.Олійник-Шубравській належить пріоритет активного введення до наукового обігу епістолярної спадщини Д.Яворницького, висвітлення творчих стосунків уче-

ного з видатними діячами науки та культури, як-от: М.Лисенко, М.Коцюбинський, Я.Новицький, І.Репін та ін. Вона також здійснила перевидання книг Дмитра Івановича “Запорозжя в залишках старовини і переказах народу”, “За чужий гріх” та упорядкувала збірку пісень, наспіваних Д.Яворницьким¹³. Усі ці видання супроводжуються ґрунтовними вступними статтями дослідниці.

На початку 1970-х рр., через тиск тоталітарної системи в Радянському Союзі, ім'я та праці Д.Яворницького знову майже 20 років перебували у забутті. І лише завдяки оновленню українського суспільства, піднесенню національного руху й здобуття Україною у 1991 р. незалежності, творча спадщина вченого повернулася до широкого читача, почалося активне дослідження його життєвого й творчого шляху. Своєрідними етапами у розробці наукової біографії видатного вченого є регіональні, всеукраїнські та міжнародні конференції, що проводить Дніпропетровський історичний музей, фундатором і директором якого понад 30 років (1902–1933) був Д.Яворницький. Перша така конференція відбулася у жовтні 1990 р. і була присвячена 135-річчю від дня народження вченого¹⁴. У 1993 р. у Запоріжжі відбулися наукові читання на пошану Д.Яворницького¹⁵.

Значно активізувалося дослідження творчої спадщини Дмитра Івановича у зв'язку із святкуванням 140-річного ювілею вченого у листопаді 1995 р.¹⁶

Останнім часом творчість Д.Яворницького є об'єктом дослідження істориків, археологів, фольклористів, етнографів, філологів, мовознавців, мистецтвознавців та ін. З'явилися дисертації, присвячені творчості Д.Яворницького у галузі археології (І.Яременко) та літературознавства (І.Руснак)¹⁷.

Певним внеском в історіографію дослідження творчої спадщини Д.Яворницького є статті-передмови до перевиданих книг ученого. Це, зокрема, статті О.Гуржія, М.Ковальського, В.Мороза, М.Олійник-Шубравської, І.Сварника, Г.Сергієнка, В.Смоляя, П.Соханя, в яких аналізуються конкретні твори Д.Яворницького, його історичні погляди, визначається роль, яку вчений відіграв у розвитку вітчизняної гуманітарної науки¹⁸.

Вагомий внесок у популяризацію особистості й творчого доробку Д.Яворницького зробили письменники Г.Гусейнов, В.Савченко, М.Чабан, І.Шаповал та ін.¹⁹

У сучасній історіографії набули висвітлення нові аспекти в біографії Д.Яворницького, його історичні погляди, роль релігії й церкви у світогляді вченого²⁰. Підкреслено, що дослідницька методика Дмитра Івановича базувалася на “концептуальних імперативах М.Костомарова”, і що саме Д.Яворницький “завершив” формування історико-етнографічного напрямку в українській історіографії²¹. Дніпропетровський історик В.Заруба досить об'єктивно поставився до загальновідомої тези про ідеалізацію Д.Яворницьким запорізького козацтва. Дослідник відзначив, що учений бачив і негативні моменти в історії козацтва, передусім “різку майнову диференціацію й гостру соціальну боротьбу”²².

Глибоке обґрунтування актуальності створення наукової комплексної біографії Д.Яворницького належить М.Ковальському, в розвідках якого синтезовані завдання методологічного, історіографічного та джерелознавчого характеру²³. Учений визначив пріоритетні напрями у створенні такої праці, багато уваги приділив розробці джерельної бази з цього питання, дослідив варшавський і петербурзький періоди в діяльності Д.Яворницького, визначив внесок останнього у створення джерельної бази з історії України XVII–XVIII ст.

М.Ковальський підкреслив вплив М.Костомарова на дослідницьку методикку Д.Яворницького, в якій новаторським моментом був комплексний підхід до вивчення та використання пам'яток, формування джерельної бази дослідження. На думку М.Ковальського, Дмитро Іванович реалізував костомаровські задуми й настанови щодо вивчення історії запорізького козацтва, ґрунтуючись на залученні в ареал дослідження пам'яток писемності, даних фольклору, спогадів нащадків

козаків, на врахуванні особливостей природно-географічного середовища і топоніміки поселення запорожців²⁴.

Однією з особливостей Д.Яворницького М.Ковальський вважає те, що він був не кабінетним ученим, а популяризатором історії України в народних масах (шляхом публічних та навчальних лекцій, екскурсій)²⁵.

Останнім часом значно активізувалося введення до наукового обігу документів особового архіву Д.Яворницького²⁶, зокрема його епістолярної спадщини, значна частина якої зберігається в Дніпропетровському історичному музеї²⁷. У поєднанні з творами вченого, листування Д.Яворницького дає великі можливості для висвітлення життєвого шляху й творчої лабораторії історика.

Народився Дмитро Іванович Яворницький (Еварницький) 7 листопада (26 жовтня за ст. ст.) 1855 р. у с.Сонцівка Харківського повіту Харківської губернії (нині – с. Борисівка Харківського р-ну Харківської обл.) у родині бідного сільського псаломщика Івана Якимовича Яворницького (1827–1885), який незадовго до смерті став дяком. Мати – Ганна Матвіївна Терновська (? – 1917) – була простою селянкою. Свій родовід учений виводив від панів із Галичини, які по Національно-визвольній війні середини XVII ст. оселилися на теренах майбутнього Зміївського повіту на Харківщині²⁸. Дід Дмитра Івановича володів невеличким хутором Яворницький у Зміївському повіті. Згодом учений успадкував цей хутір²⁹.

Походження свого прізвища історик пояснював від слова “явор” або “яворник”. “Дерево таке, – зазначав він, – що здається на клена, тільки листи зеленіші, з зубцями на кінцях і більше від листа клена”³⁰. За свідченням Дмитра Івановича, згодом дехто з Яворницьких почав писати своє прізвище з букви “Є”, більшість – із букви “Я”. Самому вченому ще в школі “перевернули” прізвище – спочатку Єварницький, а потім Еварницький³¹.

На переважній більшості друкованих праць ученого стоїть прізвище Еварницький. Уперше прізвище Яворницький зустрічається в статтях 1890 р. (“К истории края” та “Церковное устройство у запорожских козаков”), що були надруковані в “Екатеринославских губернских ведомостях” із подвійним підписом: “Эварницкий – Яворницкий”. Із таким же підписом побачила світ його книга “Вольности запорожских козаков” (СПб., 1890). Але ще 1886 р. у листі до редактора “Киевской старины” Ф.Лебединцева Дмитро Іванович висловлював прохання, щоб його статті підписували так: “Д.И. Эварницкий (Д.И.Яворницкий)”, і пояснював: “Я хочу сказать этим, что я не лях, а украинец”³². Проте лише після 1905 р. учений вживає або подвійний підпис, або просто Яворницький і зовсім рідко Еварницький. За радянських часів Дмитро Іванович іменує себе тільки Яворницьким. За спостереженнями М.Олійник-Шубравської, у листуванні вчений почав вживати підпис Яворницький набагато раніше (ще у 1884 р.), ніж у друкованих працях.

Село Сонцівка, де народився майбутній академік, мало назву від прізвища засновника – поміщика Сонцева, і було розташоване на межі Курщини та Харківщини, на річці Липчик. Поблизу села був чудовий сад. Мальовничість рідного краю, співучість односельців справили великий вплив на формування характеру допитливого емоційного хлопчика. Музично обдарований, Дмитро зачаровано слухав пісні, що їх співали односельці. Чудово співали і його батьки.

Сім’я Яворницьких, хоча й зазнавала матеріальних нестатків, проте жила дружно. Вечорами, особливо взимку, родина збиралася в хаті, мати з бабусею пряли і співали пісень, батько читав по складах книжки. Дмитро із сестрою Горпиною із захопленням слухали його. Саме батьківське читання безсмертного твору М.Гоголя “Тарас Бульба” запалило в душі 6-річного хлопчика невгасиму любов до Запоріжжя. Образ мужнього козака Тараса глибоко вразив Дмитра. Пізніше Д.Яворницький згадував, як він невтішно ридав над долею Тараса Бульби. “Як дочитали до того місця, де Бульбу вішають, сльози, дитські сльози, градом коти-

лись у мене із очей”³³. Відтоді й назавжди закохався Дмитро в історію легендарної Запорізької Січі та її славетних лицарів.

Бачачи потяг сина до знань, Іван Якимович намагався дати Дмитрові освіту. У рідній Сонцівці Д.Яворницький здобув початкову освіту й у 1867 р. вступив до харківського повітового училища, по закінченню якого у 1874 р., за сімейною традицією, продовжив освіту в харківській духовній семінарії. Однак священницький сан, залякність і схоластика, що панували в семінарії, не приваблювали романтичного допитливого юнака, закоханого в історію рідного краю. Тому законним було рішення Д.Яворницького залишити семінарію.

У 1877 р. він вступив на історико-філологічний факультет Харківського університету, що прославився ідеями слов'янського відродження, розквітом романтизму, піднесенням зацікавленості до етнографії, фольклору. Проте навчання Д.Яворницького в університеті (1877–1881) припадає на вельми сумний період в історії української науки й культури. Емський указ 1876 р. значно посилив тиск на українське друковане слово. Небезпечними були вияв симпатії до української мови, літератури, історії, їх дослідження і пропаганда.

З іншого боку, це був період піднесення суспільно-політичного руху в Російській імперії, формування революційної ситуації, кризи пануючої системи. Це був час апогею народницького руху, рушійною силою якого виступало студентство.

Становлення Д.Яворницького як вченого відбувалося під впливом прогресивних учених Харківського університету, передусім великих українських патріотів Олександра Потебні та Миколи Сумцова. Значний вплив на Д.Яворницького мав академік Олександр Опанасович Потебня (1835–1891) – видатний український філолог. Саме він залучив юнака до участі в студентському гуртку з вивчення історії, побуту та звичаїв народу, а також допоміг влаштуватися викладачем у харківську 3-ю гімназію. Безумовно, від О.Потебні Дмитро Іванович перейняв захоплення фольклором, нахил до збирання, записування і публікації народної творчості.

Також значний вплив на формування наукових інтересів і дослідницьких методів Д.Яворницького справили лекції й твори Миколи Федоровича Сумцова (1854–1922) – видатного українського етнографа, фольклориста, літературознавця, історика, прогресивного громадського діяча, професора, згодом академіка. Педагог-новатор, талановитий учений, послідовний борець за українське національне відродження, М.Сумцов дав півтільки в наукове життя багатьом студентам Харківського університету. Д.Яворницького з М.Сумцовим зв'язувала багатолітня дружба, що тривала до смерті Миколи Федоровича (1922). Вони радилися, підтримували, допомагали один одному в житті й творчості.

Із великою вдячністю і повагою Д.Яворницький ставився до своїх університетських учителів. Їхні образи він втілював у автобіографічному романі “За чужий гріх” (1907), де О.Потебню вивів в образі професора Хмари, а М.Сумцова – в образі професора Донець-Залозного. Крім того, М.Сумцову Дмитро Іванович присвятив вірш “Працівнику за Україну” (1907), що увійшов до збірки поезій “Вечірні зорі” (1910).

Майже з початку навчання в університеті мрії Д.Яворницького були спрямовані на дослідження українського фольклору. Починаючи з 1878 р., він записував пісні в рідному селі, деякі з них у 1882 р. були опубліковані у “Русском филологическом вестнике” у Варшаві. Цю публікацію здійснив приятель і однокурсник Д.Яворницького, майбутній професор Харківського університету Михайло Халанський (1857–1910).

На момент закінчення університету (1881 р.) Д.Яворницький остаточно вирішив присвятити своє життя науці, а саме – дослідженню історії запорізького козацтва. Як обдарований студент, він був залишений позаштатним стипендіатом для підготовки до професорського звання. Ще в студентські роки він почав студіювати тему: “Виникнення та устрій Запорізького Коша”, що належала до кра-

мольних і за яку його було позбавлено стипендії. У категоричній формі попечитель харківського навчального округу генерал-лейтенант Максимович заявив початківцю, що “Ваші запорожці нам не потрібні. Пишіть про Фінляндію”³⁴. Проте молодий учений не відмовився від обраної теми. Д. Яворницький почав інтенсивно збирати джерела, намагаючись залучити до свого дослідження писемні, фольклорні, етнографічні, зображувальні та археологічні пам’ятки. Йому вельми імпувало положення М.Костомарова про те, що історію треба вивчати не тільки за друкованими джерелами, а й за народними переказами та піснями.

За порадою своїх учителів – О.Потебні та М.Сумцова – Д.Яворницький вирушив у Південну Україну, на Катеринославщину та Херсонщину, де свого часу існувала Запорізька Січ. Згодом ареал наукових подорожей ученого поширився й на Полтавщину. Насамперед Д.Яворницький мав на меті висвітлити топографію Запоріжжя та побут степових лицарів. Для цього він розпочав ретельне дослідження місцевостей колишнього Запоріжжя. Починаючи з 1882 р., учений майже щороку мандрував запорізькими землями, провадив археологічні розкопки, записував пісні, розповіді нащадків запорізьких козаків, місцевих старожилів, оглядав приватні колекції, досліджував ландшафт і взагалі природні умови запорізького краю, передусім його окрасу – дніпрові пороги. Дослідник вважав, що писати історію будь-якого народу, “живущего на известной территории, не изучив и не осмотрев предварительно топографии края, это значило тоже, что писать историю в воздушном пространстве, а не на земле”³⁵.

Супутником і приятелем Д.Яворницького у його мандруванні землями колишніх Запорізьких вольностей був історик, фольклорист, археолог, етнограф, педагог із Олександрівська (тепер Запоріжжя) Яків Павлович Новицький (1847–1925)³⁶.

В особі Я.Новицького Дмитро Іванович мав найвідданішого і найщирішого у своєму житті друга, однодумця, колегу³⁷. Багато спільного об’єднувало цих подвижників рідної культури – історія запорізького козацтва, археологія і фольклор Придніпров’я, велика любов до пам’яток сивої давнини, відданість рідній землі й наполеглива праця на її користь. Сенсом життя для обох була наука, в якій, за висловом Д.Яворницького, були його життя, серце, пристрасть, увесь запал його юності.

У книзі “Запорожье в остатках старины и преданиях народа” Д.Яворницький відтворив атмосферу подорожей із другом-побратимом Я.Новицьким: “Недолги были наши сборы. Кусок сала, рыба, хлеб и фляжка горилки составляли весь наш продовольственный запас; чумарка, блуза, длинные сапоги, дымчатые очки, походные палки составляли наше убранство... Сложил свою скудную провизию в сумку и повесив сумку при помощи палочки на плечо, мы весело и быстро зашагали вперед, останавливаясь и спрашивая по временам встречных дидов о какой-нибудь балочке, скельке или могилке, одиноко торчащей в степи. Чвалаем себе по степи как те казаки-сиромахи! Идём – идём, присядем; тут, кто песню споёт, кто думу проговорит”³⁸.

Із перших кроків наукової діяльності Д.Яворницький залучав до пошуків та збору пам’яток широкий аматорський загал, передусім учителів, священників, лікарів, управителів маєтків, статистиків, службовців, простих селян. Усі вони “постачали” необхідну історикові інформацію, повідомляли про археологічні знахідки, розшукували пам’ятки, записували з вуст народу пісні, думи, перекази, прислів’я тощо. Влітку 1884 р. Д.Яворницький через газету “Днепр” звернувся до населення Катеринославщини з проханням надсилати йому усі матеріали, що стосуються історії запорізького козацтва.

Результати енергійного дослідження, що його здійснив Д.Яворницький протягом трьох років, знайшли відображення в серії його статей у харківській та катеринославській періодиці, а також у журналі “Киевская старина”, де 1883 р. бу-

ла надрукована одна з перших статей Дмитра Івановича “Жизнь запорожцев по рассказу современника-очевидца”. У тому ж році в “Харьковских губернских ведомостях” побачила світ його стаття “Топографический очерк Запорожья”, що мала історико-географічний характер. Цей напрям здобув продовження й у наступних публікаціях ученого в науковій періодиці Києва та Петербурга, у статтях: “Число и порядок Запорожских Сечей” (1884), “Топографический очерк Запорожья” (1884), “Запорожская пещера над Днепром”, “Переправа через днепровские пороги” (1885) та ін.

Творчі здобутки молодого дослідника не залишилися поза увагою наукової громадськості. У січні 1883 р. Д.Яворницького обрали членом Історико-філологічного товариства при Харківському університеті, що надало йому нового імпульсу для подальшої праці.

На підставі виявлених джерел Д.Яворницький підготував серію публічних лекцій на тему: “Про запорізьких козаків”, з якими виступив навесні 1884 р. у Харкові. Перша лекція відбулася 21 квітня. Біржова зала, де Дмитро Іванович читав лекції, щоразу була переповнена. Протягом двох годин (а саме стільки тривала лекція) публіка насолоджувалася імпровізацією молодого вченого, який із захопленням, без конспекту читав лекцію про любих його серцю степових лицарів. Ці лекції мали величезний успіх, були опубліковані в катеринославській газеті “Днепр” і зробили Д.Яворницького досить популярним у колах харківської та катеринославської інтелігенції. Він виступив з ініціативою видати український літературний альманах, проте ця ідея не була реалізована. Тоді ж, восени 1884 р., у Харкові вчений познайомився з корифеями українського театру: М.Кропивницьким, М.Садовським, П.Саксаганським та ін. Він також підтримував міцні стосунки з діячами харківської “Громади” Д.Пильчиковим, М.Лободовським, своїми університетськими учителями О.Потебнею та М.Сумцовим, а також із природознавцем М.Срединським, живописцями О.Іваницьким та О.Рейніке й ін.

На цей час припадає дружба Д.Яворницького з відомим харківським поетом Яковом Щоголевым (1824–1898), який присвятив ученому вірш “В степу” (1884). На жаль, ця дружба тривала недовго. Причиною розриву стала донька Я.Щоголева – Єлизавета. Молоді люди покохали одне одного, але Я.Щоголев віддав дочку за багатого князя Шаховського. Д.Яворницький одружився з учителькою музики Варварою Петрівною Кокіною. Проте цей шлюб виявився невдалим і незабаром (1885 р.) стався розрив (не з вини Дмитра Івановича). Дітей у Д.Яворницького не було, й усе своє життя він допомагав своїм родичам (батькам, рідній сестрі Горпині, її дітям, двоюрідним братам, племінникам)³⁹.

Важливою подією у творчості Д.Яворницького у харківський період став VI археологічний з’їзд, що відбувся у серпні 1884 р. в Одесі. Уперше молодий учений мав постати перед високим науковим форумом Російської імперії. Напередодні з’їзду, під час археологічних розкопок, Д.Яворницький зламав руку, й зі зламаною рукою він приїхав до Одеси. На з’їзді Дмитро Іванович прочитав два реферати (“Поездка по Запорожью” та “Исследования о Сечи”), що отримали досить високу оцінку і, за свідченням самого вченого, зробили йому гучне ім’я. У листі до Я.Новицького він писав: “Газеты курят фимиам, графы, князья и профессора ищут знакомства”⁴⁰. За свідченням відомого українського мистецтвознавця, історика і музейника з Поділля Ю.Сіцинського (1859–1937), Д.Яворницький під час читання своїх рефератів на цьому з’їзді вживав українську мову (“під соусом: “Оце так розповідає якийсь-то там дід”), яку було заборонено на усіх російських археологічних з’їздах⁴¹. На з’їзді відбулися важливі для історика зустрічі та знайомства, зокрема з В.Антоновичем. Сам Д.Яворницький вважав себе вченим із моменту VI археологічного з’їзду.

Повернувшись до Харкова, історик почав готуватися до магістерських іспитів. Проте над ним вже збиралися “хмари”. Реакція 1880-х рр. позначилася на житті й Харківського університету, переслідувань зазнали усі демократичні елементи. За таких обставин енергійне дослідження й пропагування молодим ученим крамольної історії вільнолюбного запорізького козацтва, а також активна участь історика в громадському житті Харкова викликали вороже ставлення влади до Д.Яворницького. Він потрапив в опалу. Восени 1884 р. був звинувачений в “українофільстві й сепаратизмі”, і незабаром звільнений з університету, як “ярый українофил и даже сепаратист, изыскивающий все средства к тому, чтобы внедрять свои тенденции в юные сердца молодежи”. У листі до катеринославського знайомого Г.Маркевича учений пояснював: “И не думал и не думаю быть сепаратистом. Люблю клочок земли! Люблю потому, что там есть широкий простор для моей раздольной природы, люблю потому, что в чистых речных водах своей Украины вижу печальный образ своей особы. Эх, знали бы люди, как тяжело мне жить на свете! Одно утешение – броситься в степь, углубиться в дни давно прошедшего времени... Так разве это сепаратизм?”⁴².

Однак, незважаючи на скрутні моральні й матеріальні обставини, в яких опинився молодий історик, він не припинив наукових студій і в грудні 1884 р. вирушив до Москви для розшуку в архівах джерел з історії запорізького козацтва. Там Д.Яворницький відвідав відомих учених: І.Забеліна, Д.Іловайського, М.Калачова, В.Ключевського, М.Ковалевського, Д.Анучина, С.Усова та ін. На деякий час Д.Яворницький виїжджав до Петербурга, де відбулася й доленосна для нього зустріч із видатним українським істориком Миколою Івановичем Костомаровим (1817–1885), який справив надзвичайне враження на молодого дослідника. “На меня он произвел необыкновенно чарующее впечатление, – писав Дмитро Іванович Я.Новицькому. – Правда, он уже представляет из себя развалину: правая рука совсем отнялась, ходит, согнувшись, шамкает, но всё же это лев, хотя и умирающий. Видимо, я ему очень понравился: по целым вечерам не выпускал от себя, приглашал хлеба-соли откусать и на прощание дал свою карточку”⁴³.

У Петербурзі Д.Яворницький відвідував знамениті костомарівські “вівторки”, на які сходилися земляки-українці. Відомий український культурно-громадський діяч і згодом знайомий Д.Яворницького Василь Горленко (1853–1907) згадував атмосферу, яка панувала в помешканні М.Костомарова: “В цьому затишному куточку, звідки численні книги майже витіснили господаря, все, на перше око, нагадувало рідний край: і образ Охтирської богоматері, і портрети давніх діячів України, зокрема Богдана Хмельницького та Івана Мазепи, рідна мова і інтереси рідної народності... Там начебто привиджувався куточок далекого рідного краю”⁴⁴. У свою чергу, Д.Яворницький згадував, що обід у Костомарових був сповна український: борщ, поросся, вареники зі сметаною. Подавала дівчинка-українка у гарній плахті і червоних черевиках⁴⁵.

На костомарівських “вівторках” Д.Яворницький познайомився із петербурзькими українцями, відомими діячами української колонії у Північній Пальмірі, передусім із письменником Д.Мордовцевим (Мордовцем), Г.Вашкевичем, П.Саладиліовим та ін.

М.Костомаров порадив Д.Яворницькому, перш ніж писати історію запорізьких козаків, обійти усю запорізьку країну, а потім заритися в архівний матеріал, який зберігся від запорожців у різних музеях, архівах, бібліотеках, а далі не проминути і тих козацьких дум та історичних пісень, які збереглися в головах старих людей, передусім у сліпих бандуристів та кобзарів⁴⁶. Цей своєрідний “заповіт” маститого історика став дослідницьким “кредо” Д.Яворницького.

Керуючись порадою М.Костомарова, Дмитро Іванович повернувся до Москви і “зарився” в архіві іноземних справ, де розшукав велику кількість документів з історії запорізького козацтва. Уже за 4 дні дослідник виявив близько 200 справ.

Повернувшись до Харкова, історик намагався поновитися в університеті, а також влаштуватися на викладацьку роботу в якому-небудь провінційному місті. Проте ці наміри не здійснилися. Перебуваючи в Москві, Д.Яворницький обговорював із новими друзями – земляками з України – можливість свого переїзду до Москви та захисту магістерської дисертації в Московському університеті під патронатом професора В.Ключевського. Проте замість Москви учений опинився в Петербурзі. Це сталося на початку серпня 1885 р. Таку зміну планів сам Д.Яворницький пояснював бажанням друзів небіжчика М.Костомарова (помер 4.07.1885 р.), зокрема Г.Вашкевича, який на початку травня 1885 р. писав Д.Яворницькому: “Приїжджайте – робота знайдеться. [...] Обіцяю Вам, вельмишановний Дмитро Іванович, докласти усіх моїх, на жаль, пігмейських зусиль до влаштування Вам тут можливостей працювати. Сьогодні буду бачитись з Данилом Лукичем [Мордовцевим. – С.А.] та вчителями, які співчують Вам...”⁴⁷.

Узагалі 1885 р. – рік переїзду Д.Яворницького до Петербурга – був вельми трагічним і в особистому житті історика: того ж року, в липні, помер його батько і стався розрив із дружиною. Крім того, під час розкопок влітку 1885 р. він ледве не загинув, притиснутий землею. Над ним уже почали читати молитву. Всі ці трагічні події так вплинули на Дмитра Івановича, що він мало не збожеволів, проте передчасно посивів. За висловом самого історика, тільки праця мала позбавити його від того страшного душевного пригнічення, яке знесиловало вченого.

Розпач, тяжке моральне й матеріальне становище під час перебування у північній столиці імперії змінюється напруженою працею в архівах, бібліотеках, викладанням у Миколаївському інституті шляхетних панянок, другому кадетському корпусі, приватній гімназії Стоюніної, театральному училищі, царській капелі. За оцінкою самого Дмитра Івановича, у Петербурзі він працював стільки, як ще ніколи у житті⁴⁸.

Про плідну наукову працю Д.Яворницького у петербурзький період яскраво свідчить його творчий доробок. Протягом 1885–1892 рр. він написав і опублікував 56 статей і 7 монографій, здійснив плідні археологічні дослідження, виявив унікальні пам’ятки, записав безліч пісень та іншого фольклорного матеріалу, значно поповнив власну колекцію старожитностей. 1885 р. Д.Яворницького обрали членом-кореспондентом Московського археологічного товариства, а у березні 1886 р. – дійсним членом Імператорського російського археологічного товариства, яке у 1889 р. доручило ученому розшукати місце битви українського козацького війська під орудою гетьмана Богдана Хмельницького проти польського війська під Жовтими Водами (1648). У цьому Д.Яворницькому допомагав відомий катеринославський культурно-громадський діяч, краєзнавець, меценат і колекціонер Олександр Поль (1832–1890).

Результатом творчої співпраці Д.Яворницького з академічним художником Опанасом Сластьоном (Сластіоном) стало ілюстроване видання поеми Т.Шевченка “Гайдамаки”, що побачило світ 1886 р. у Петербурзі. До цього видання Дмитро Іванович написав передмову, а О.Сластьон зробив ілюстрації. Це видання Д.Яворницький назвав “монументом Тарасові”.

Улітку кожного року історик перебував в Україні, переважно на Катеринославщині, Полтавщині та Херсонщині, де провадив археологічно-фольклорні дослідження, в яких йому допомагали щирі друзі Я.Новицький, О.Сластьон, Х.Бондаренко, О.Іваницький, М.Комстадіус, І.Чайкін та ін. Д.Яворницький копав кургани (він називав їх “могилами”) у маєтках А.Короленка, Г.Алексєєва, Г.Скадовського, Ф.Міхєєва, М.Комстадіуса, О.Синельникова, П.Малинки, Г.Байдака та ін.

Внаслідок дослідницьких подорожей землями Запорізьких вольностей (так здавна називалися степи Запоріжжя, котрі традиційно знаходились у володінні Коша Запорізької Січі на правах займанщини) Д.Яворницький зібрав велику кіль-

кість матеріалу історико-географічного характеру. Вчений зазначив, що топографію південно-західного Запоріжжя він бачить як на долоні⁴⁹.

У квітні 1887 р. Д.Яворницький здійснив подорож на Соловецькі острови у пошуках джерел, що висвітлювали перебування там останнього кошового отамана Запорізького війська Петра Калнишевського (бл. 1690–1803), який після скасування 1775 р. Запорізької Січі був ув'язнений у Соловецькому монастирі, просидів 25 років у тюремній камері, а коли був помилуваний Олександром I у 1801 р., то відмовився залишити острів і помер там у 1803 р.

Д.Яворницькому вдалося роздобути цінні документи про П.Калнишевського в монастирському архіві й записати спогади літніх ченців. Результатом цієї подорожі стала його стаття “Последний кошевой атаман Пётр Иванович Калнишевский”, що побачила світ у 1887 р. спочатку в новочеркаському журналі “Дон”, а потім окремою брошурою у друкарні О.Карасьова у тому ж Новочеркаську.

Повертаючись із Соловків, Д.Яворницький заїхав у славнозвісну Качанівку, що на Чернігівщині, у маєток відомого мецената і колекціонера Василя Васильовича Тарновського (1837–1899), який, продовжуючи справу своїх попередників, зібрав у Качанівці великі колекції української старовини, шевченківські реліквії тощо. Оглянувши ці багатющі колекції, Дмитро Іванович разом із В.Тарновським і родичем останнього – Є.Корбутом здійснили подорож на дніпрові пороги та по місцях колишнього Запоріжжя. Пізніше, у 1930-ті роки, цю подорож і своє перебування в Качанівці Д.Яворницький описав у нарисі “В.В.Тарновський”.

Підсумовуючи результати своїх досліджень цього періоду, вчений сам був вражений обсягом зробленого і пояснював це любов'ю до Батьківщини. “Но чего только человек не может преодолеть, любя свою Родину”, – писав він у грудні 1887 р. Я.Новицькому⁵⁰.

Результатом багаторічних подорожей Д.Яворницького стала перша двотомна монографія “Запорожье в остатках старины и преданиях народа”, що побачила світ у квітні 1888 р. у Петербурзі. Ця праця була видана завдяки матеріальній підтримці В.Тарновського, який пожертвував йому 1000 руб. У художньому оформленні книги брали участь відомі живописці І.Репін та О.Сластьон. Вона вийшла накладом у 1550 примірників у видавництві Л.Пантелеєва, а друкувалася у друкарні М.Лебедева в Петербурзі.

Творчий задум цього твору виник у Дмитра Івановича ще у 1883 р. Джерельну базу, на якій ґрунтується ця книга, становлять “залишки старовини” та “перекази народу” – речові, зображувальні і фольклорні пам'ятки. Текст книги насичений оповіданнями запорізьких старожилів (“чудових дідів”), діалогами автора з ними, що подаються українською мовою, вживання котрої у друкованих працях того часу заборонялося (Ємський указ 1876 р.). Завдяки такому “прийому” Д.Яворницького, читачі мали змогу почути рідну мову. Саме це стало головною причиною заборони цього твору цензурою. Як зазначалось у цензурній справі, книга написана “отчасти на малороссийском наречии”, а також із “целью подъема украинофильства”, й тому “подлежит более строгому рассмотрению”. Тільки завдяки клопотанням впливових знайомих, зокрема члена Головного управління у справах друку В.Юзефовича (племінника В.Тарновського), книга побачила світ⁵¹.

Праця “Запорожье ...”, за визначенням Д.Яворницького, являє собою щоденник подорожей шанувальника Запорізького краю. Завдання автора – максимально зафіксувати інформацію з історії запорізького козацтва, що залишилася в пам'ятках духовної та матеріальної культури колишнього запорізького ареалу. Тому книга насичена народними переказами, історико-топографічними характеристиками і детальним описом речових та зображувальних пам'яток, передусім культових. І це не випадково, бо саме церкви на землях Запоріжжя були основними “сховищами” козацьких церковних старожитностей: кириличних стародру-

ків, ікон, церковного одягу, посуду, дрібної культової пластики тощо. Переважна більшість цих реліквій не збереглася до наших днів, тому цінність книги Д.Яворницького значно зростає.

Наукове співтовариство цю книгу зустріло неоднозначно. Проте всі рецензенти відзначили вишуканість видання, працьовитість і наполегливість автора, який зібрав такий великий масив різноманітних джерел. Позитивну оцінку дали відомі етнографи О.Піпін, М.Сумцов, письменник Д.Мордовцев, які визначили твір Д.Яворницького як внесок у вивчення історії й етнографії України. За висловом О.Піпіна, “горячим, искренним чувством любви к родной старине проникнуты все страницы этой любопытной книги, посвященной прославлению Запорожья”⁵².

Суворой критики зазнав Д.Яворницький із боку І.Житецького, який головними недоліками книги вважав відсутність критики джерел і систематичного викладення матеріалу⁵³. Особливо скептично поставився рецензент до вживання автором фольклорних джерел, які, на думку І.Житецького, не мають у книзі жодної наукової цінності. Лірику Д.Яворницького він зневажливо назвав “непотрібними балачками” й, насамкінець, відмовив цьому твору у статусі наукового дослідження.

Проте сам Дмитро Іванович вважав цю книгу не стільки науковою, скільки щоденником подорожей шанувальника запорізького краю. Автор відзначив, що читач не знайде тут повної, систематично викладеної історії запорізьких козаків, а лише окремі епізоди і короткі натяки на повну історію⁵⁴.

За визначенням М.Олійник-Шубравської, книга Д.Яворницького “Запорожье в остатках старины и преданиях народа” була для свого часу новаторською працею історико-фольклорно-етнографічного характеру⁵⁵.

Одночасно із “Запорожьем...” учений видав “Сборник материалов по истории запорожских козаков” (СПб., 1888) – результат його копіткою евристичної праці в архівах.

“Збірник” був випущений тиражем у 350 примірників і коштував Д.Яворницькому 300 руб⁵⁶. Книга містить 118 документів, значна частина яких зберігалась у приватних колекціях, зокрема історика П.Єфименка, катеринославського архієпископа Феодосія (Макаревського), катеринославського землевласника Г.Синьогуба, катеринославського мецената і колекціонера О.Поля та ін. Документи, що стосуються особи останнього кошового отамана Запорізької Січі П. Калнишевського, Дмитро Іванович розшукав у Соловецькому монастирі, під час подорожі у травні 1887 р.

Хронологічні рамки документів: 1748–1829 рр. У вступній статті подається класифікація документів за їх походженням і змістом. Це – документи вищих органів влади Російської імперії та Гетьманщини, Коша і полкових канцелярій. Змістовний діапазон документів досить широкий, проте переважають ті, що висвітлюють зовнішні стосунки Запоріжжя з татарами, донськими козаками, слов’яно-сербськими поселенцями, політику наступу російського уряду на права і свободу запорожців, соціально-економічні стосунки на Січі. Блок документів стосується перебування кошового П.Калнишевського у Соловецькому монастирі.

Публікація здійснена за хронологічним принципом. Кожний документ супроводжується археографічним заголовком. У вступній статті публікатор визначив принципи передачі тексту документів. Окрім того, науково-довідковий апарат видання містить іменний та географічний покажчики. Підрядкові примітки містять текстовий коментар і палеографічні особливості автентичного тексту документів. На жаль, стосовно більшості документів не вказано “легенду”.

Наукова громадськість високо оцінила цю працю Д.Яворницького. Г.Житецький відзначив цінність “Збірника” як джерела з історії Запоріжжя, особливо подробиць і деталей козацького життя⁵⁷.

Значну увагу Д.Яворницький приділив дослідженню географічного фактора у формуванні запорізького козацтва, у його заняттях та способі життя. Цей аспект знайшов висвітлення у серії статей ученого і в спеціальній монографії “Вольности запорожских козаков” (СПб., 1890), яку автор визначив як історико-топографічний нарис. У цій книзі Д.Яворницький уперше в історіографії на комплексній джерельній основі докладно висвітлив географію запорізького краю в його історичному розвитку: кордони Запорізьких вольностей, розташування січей, клімат, рослинний і тваринний світ, водяні та сухопутні шляхи, ліси, балки, байраки, перевози, річки, озера, кордони паланок, родючість ґрунту, заняття козаків землеробством, городництвом, мисливством, рибальством, бджільництвом, ремісництвом, торгівлею тощо. Особливу увагу історик приділив дослідженню Дніпра, його порогів, узбережжя, дослідив історію походження топонімів та гідронімів, описав історичні події, пов’язані з тією чи іншою географічною реалією. Цю книгу вчений планував подати на здобуття магістерського ступеня.

1889 р. у Петербурзі побачила світ нова книга Д.Яворницького “Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края”, що є науково-популярним виданням і містить 11 нарисів, частина яких раніше була надрукована в періодиці. За словами Дмитра Івановича, у цій книзі він опублікував те, що було ним “заготоване для повної історії запорізьких козаків, без внутрішнього порядку, без загальної системи, під назвою “Нариси з історії запорізьких козаків”⁵⁸.

У нарисах розповідається про бойові подвиги козаків, про їх побут, одяг, зброю, клейноди тощо. Написані вони легко, популярно, жваво, з художнім хистом автора.

Найбільш ґрунтовним і великим за обсягом є перший нарис, присвячений правителю Катеринославського намісництва І.Синельникову. Цей нарис був уже третім варіантом статті про нього⁵⁹. Деякі інші нариси також були раніше опубліковані⁶⁰.

Значна увага у книзі приділяється народним переказам, що їх записали Д.Яворницький та його приятель Г.Алексеев (впливова особа, гофмейстер Двору, катеринославський губернський маршал, нумізмат і колекціонер) на Катеринославщині. У додатку до “Нарисів...” Дмитро Іванович опублікував 12 документів із приватних архівів катеринославських поміщиків, у тому числі 2 грамоти на гетьманство Д.Апостола з родинного архіву Синельникових, які були нащадками гетьмана.

“Нариси...” позитивно оцінили рецензенти⁶¹. Д.Яворницький вважав, що деякі нариси з цієї книги (зокрема, 2-й, 3-й та 4-й) можна використовувати у педагогічній роботі⁶².

Усі розглянуті вище книги й статті Д.Яворницького являли собою своєрідний “підготовчий матеріал” для повної історії запорізьких козаків, 1-й том якої побачив світ у 1892 р. у Петербурзі. Друкування цього тому коштувало 1600 руб., з яких 1500 руб. історикові позичили друзі – Микола Комстадіус та Лука Попов із Херсона.

До видань Д.Яворницького петербурзького періоду належить книга “История села Фалеевки-Садовой Херсонской губернии и уезда”, котра була видана у 1892 р. на кошти Миколи Миколайовича Комстадіуса (1864–1917) – останнього власника цього села і приятеля історика⁶³. М.Комстадіус був генералом, військовим юристом, автором книги “Записки путешественника”, цікавився історією та генеалогією свого роду, який походив зі Швеції.

Книга “История села Фалеевки-Садовой” – невелика за обсягом (всього 99 сторінок) – яскраво демонструє широчінь наукових інтересів Д.Яворницького у царині археології, історичної географії, генеалогії, геральдики, археографії, краєзнавства, а також комплексний метод використання джерел.

Завдяки археологічним дослідженням, які здійснив Д.Яворницький, йому вдалося висвітлити історію цього села із найдавніших часів. Вивчення документів родинного архіву Комстадіусів дозволило історикові реконструювати генеалогію

цього роду і взагалі обґрунтувати актуальність дослідження родинних архівів.

Д.Яворницький був не тільки дослідником, а й натхненним популяризатором української історії та культури. Окрім його численних наукових і науково-популярних публікацій у періодиці, важливу роль (саме з погляду емоційного впливу) відігравали його публічні лекції з історії запорізького козацтва, археології України та Росії, кобзарського мистецтва. Останні лекції супроводжувалися співами кобзаря.

Важливою подією в житті Д.Яворницького в петербурзький період було знайомство із видатним російським живописцем, уродженцем України Іллею Юхимовичем Репіним (1844–1930), яке відбулося у лютому 1886 р. під час панахиди по Т.Шевченкові, що її правила українська громада у Казанському соборі в Петербурзі. За словами Дмитра Івановича, з І.Репіним його познайомили запорожці⁶⁴. Як згадував історик, І.Репін сам підійшов до нього, і відтоді почалася міцна дружба між двома митцями, що тривала до кінця життя І.Репіна (1930). Ілля Юхимович давно мав думку створити картину про те, як запорожці, зібравшись на раду, пишуть відповідь турецькому султанові на погрозливий наказ останнього скоритися йому. Перший ескіз картини живописець зробив ще у 1879 р., а потім робота над нею припинилася, і тільки після знайомства з Дмитром Івановичем І.Репін знову продовжив малювати “Запорожців”⁶⁵.

Саме знайомство з Д.Яворницьким – неперевершеним знавцем історії запорізького козацтва, передусім побуту, звичаїв, духовного світу степових лицарів, стало імпульсом для художника у поверненні до праці над цією картиною й успішного її завершення. Неможливо перебільшити ролі, яку відіграв Д.Яворницький у відтворенні І.Репіним історичної вірогідності й колориту епохи. Історик щиро запропонував художникові свої знання про Запоріжжя, власну колекцію козацьких старожитностей. Спеціально для І.Репіна він написав нарис “Замечательная страница из истории запорожских казаков”, який вмістив у свою науково-популярну книгу “Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края” (СПб., 1889).

За порадою Д.Яворницького, І.Репін у 1888 р. здійснив подорож на Кубань, де мешкали нащадки запорожців і де зберігалися їхні традиції й реліквії. Окрім того, значних зусиль доклав Д.Яворницький щодо “постачання” натурщиків для створення багатьох образів цієї картини. І.Репіну позували: польський художник Я.Цюнглинський, одеський художник і відомий силач М.Кузнецов, колекціонер і меценат із Чернігівщини В.Тарновський, професор петербурзької консерваторії Д.Рубець, гофмейстер Височайшого двору і маршал катеринославського дворянства Г.Алексеев. У ролі кошового отамана Івана Сірка І.Репіну позував популярний генерал М.Драгомиров. Натурщиком для образу писаря виступив сам Д.Яворницький – “Нестор” Запорізької Січі. Картина була закінчена 1892 р. Вона справила надзвичайне враження на усіх, хто її бачив. Вдячний за допомогу, художник подарував Дмитру Івановичу олійний ескіз цієї картини, що нині зберігається у Третьяковській галереї.

Одночасно зі створенням цієї картини, І.Репін виконав декілька малюнків для книги Д.Яворницького “Запорожжє в остатках старины и преданиях народа” і для 1-го тому “Истории запорожских казаков” (СПб., 1892).

На прохання Дмитра Івановича, І.Репін написав портрет Т.Шевченка, а також взяв участь у справі створення пам’ятника великому Кобзареві. 1908 р., на прохання київської громади, Д.Яворницький звернувся до І.Репіна із пропозицією взяти участь у конкурсі на кращий проект пам’ятника поетові. Ілля Юхимович дав згоду й зробив два ескізи. Однак на деякий час він їх відклав, “щоб краще обробити”, а потім ніяк не міг знайти цих ескізів. І лише багато років по тому, у грудні 1928 р., художник знайшов їх і один із них надіслав Д.Яворницькому.

Ймовірно, під впливом Дмитра Івановича у творчому доробку великого живописця з'явилися й інші картини з української тематики, як-от: “Чорноморська вольниця” (в кількох варіантах), “Роздача зброї гайдамакам” (“Запорожці в Умані отримують зброю”), “Гайдамаки” та ін.

Окрім викладацької й наукової діяльності, Д.Яворницький поринув у культурно-громадське життя української колонії в Петербурзі. Доба, коли учений опинився у цьому місті (1885–1892), була, за визначенням історика Дмитра Дорошенка, мабуть, найглухішою в історії українського руху у другій половині XIX ст. Але й вона не була безплідною⁶⁶. На той час у Петербурзі зійшлися талановиті вчені й митці, активні діячі українського національного руху, з якими Д.Яворницький був добре знайомий, спілкувався, дружив. Серед них: Д.Мордовець (Мордовцев), Г.Вашкевич, К.Білиловський, С.Васильківський, О.Сластьон, О.Гатцук, П.Саладилів, П.Стебницький, Ю.Цвітковський та ін. У Петербурзі Д.Яворницький заприятелював із художниками М.Мікешиним, І.Шишкіним, К.Маковським, художнім і музичним критиком В.Стасовим.

Коли Дмитро Іванович уже мав у Петербурзі власне помешкання, він почав влаштовувати у себе так звані “суботки”, на яких збиралися його друзі та знайомі, передусім земляки-українці. Відвідували ці “суботки” видатні українські артисти, корифеї українського театру: М.Кропивницький, М. Садовський, П.Саксаганський, М.Заньковецька, Г.Затиркевич-Карпинська та інші, з якими Д.Яворницький познайомився ще в Харкові.

На таких вечорах-зустрічах співали пісень, танцювали, слухали чудову гру на кобзі Опанаса Сластьона, зокрема його улюблену думу “Плач бідних невірників у тяжкій турецькій неволі”. Як згадував Дмитро Іванович, на одному такому вечорі, де були присутні І.Репін і трупа українських корифеїв, Ілля Юхимович пішов “викозулювати” гопака із М.Заньковецькою та М.Садовським.

Проте активна культурно-громадська діяльність Д.Яворницького, тематика його наукових досліджень викликали підозру влади. На нього, як вільнодумця і політично неблагонадійного, доносили міністри освіти І.Делянову, за розпорядженням якого Дмитра Івановича двічі (1887 р. та 1891 р.) звільняли з педагогічної роботи “за тенденційний вияв у лекціях антипатії до московської історії та уряду і пристрась до історії Малоросії”. У листі до Я.Новицького (12.09.1887) історик писав: “Беда, братику, случилась большая: обвинен в неблагонадежности и удален со службы. Циркуляры разсланы по всем учебным округам с воспрещением принимать меня, где бы то ни было... Что делать, пока ничего и не приберу. Положение ... может быть ужасным... И что это за бедствия такие валятся на мою голову? Верись, брат, отупел я как-то от этого горя; даже не возмущаюсь, а так махнул рукой, да и шабаш. Будь, что будет, а хуже того, что есть, не будет”⁶⁷.

Через “політичну неблагонадійність” ученому в 1887 р. не вдалося скласти магістерські іспити в Петербурзькому університеті. Заборона викладати у навчальних закладах змусила Д.Яворницького шукати нових можливостей для працевлаштування.

Слід відзначити, що весь час перебування в Петербурзі Дмитро Іванович мріяв повернутися в Україну. Ще у серпні 1886 р. він писав редакторові часопису “Киевская старина” Феофану Лебединцеву: “Мне беда за бедой: не везет и в Петербурге; хочу бросить всю свою науку и уйти искать счастья в Галичине”⁶⁸. Дмитро Іванович намагався переїхати також до Чернігова, Полтави, Варшави, Катеринослава, Облaсті війська Донського.

Проте найбільш реальним виявилось відрядження на три роки (1892–1895) у Туркестан чиновником з особливих доручень при туркестанському генерал-губернаторові, з метою вивчення і цього краю і створення там музею. Фактично у Туркестані (спочатку в Ташкенті, потім у Самарканді) Д.Яворницький перебував 2 роки (до квітня 1894 р.).

Для ознайомлення з Туркестаном, його пам'ятниками приїжджали учені, письменники, митці, інша інтелігенція, високі урядовці, члени імператорської фамілії. Посада чиновника з особливих доручень при туркестанському генерал-губернаторові, яку посів Д.Яворницький, належала до елітного чиновництва. Учений мав виконувати науково-дослідну роботу за фахом. Його посада передбачала можливість вільного пересування по всій імперії. Спочатку він оселився в Ташкенті, але невдовзі переїхав до Самарканда⁶⁹.

Давня історія та пам'ятки культури Туркестана захопили вченого. Проте він не міг спокійно спостерігати, як ці пам'ятки розкрадалися й вивозилися за кордон. 28 липня 1893 р. у самаркандській газеті "Окраина" Д.Яворницький виступив зі статтею про заснування в Самарканді музею старожитностей. Історикові було доручено пошук та вивчення місцевих пам'яток і колекцій. Внаслідок цієї роботи музею у місті було відкрито у липні 1896 р., коли Д.Яворницького там уже не було. Проте саме український історик стояв біля витоків створення цього музею.

Внеском Д.Яворницького у дослідження історії та культури Середньої Азії є передусім написаний ним "Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношениях" (Ташкент, 1893). Путівник має історично-географічну тематику і містить характеристику природи, клімату, населення, його побуту, звичаїв. Автор подає докладний опис Мерва, Самарканда, Ташкента, їх архітектури. У додатку до путівника вміщено карти Туркестанського краю, Закаспійської залізниці та руїн давнього Мерва.

Результати фольклорно-етнографічних досліджень Д.Яворницького в Середній Азії висвітлювалися в місцевій і центральній пресі, зокрема у газетах "Окраина", "Туркестанские ведомости", "Новости и биржевая газета". Так, у статті "О сартах" історик, внаслідок порівняльного аналізу, виявив загальні риси в мові та одязі сартів і запорізьких козаків ("Окраина". 1893. 11, 18 червня). Середньоазійській тематиці присвячені розвідки: "О находке автобиографии Тамерлана", "Влияние Востока на древнерусскую жизнь", "Коллекция древностей Акрама Аскарлова", "По Средней Азии. Характеристики и сближения", "К вопросу о начале города Ташкента", "Саардабы в Голодной степи" та ін. Ці публікації читалися з великим інтересом і мали наукове, просвітницьке та практичне значення, оскільки стосувалися краю, який був ще майже невивченим.

Плідна праця Д.Яворницького у дослідженні Середньої Азії була високо оцінена. За "Путівник" він одержав у 1893 р. орден Станіслава 3-го ступеня, а у 1894 р. – орден Бухарської Золотої Зірки 3-го ступеня (від Бухарського еміра). Тоді ж учений здобув чин колезького асесора.

Перебуваючи в Середній Азії, Д.Яворницький продовжував напружено працювати над історією запорізького козацтва. Незважаючи на відірваність від архівів і бібліотек, він наполегливо досліджував джерела, що були виявлені ним раніше. Завдяки налагодженим зв'язкам зі співробітниками московських архівів та бібліотек, власниками книгарень і видавництв, історик мав змогу отримувати копії архівних документів і книжки, потрібні йому для наукової праці.

У квітні 1894 р., за рік до офіційного закінчення відрядження, дослідник залишив Самарканд і виїхав спочатку в Україну, а потім до Москви, де працював в архівах. Завдяки наполегливій праці Д.Яворницький завершив 2-й том "Истории запорожских казаков" (СПб., 1895). Коли друкувався цей том, то уже був майже готовий і 3-й том, який побачив світ у 1897 р.

Тритомна монографія "История запорожских казаков" є головним науковим твором Д.Яворницького і вважається справжньою "енциклопедією", "літописом" запорізького козацтва⁷⁰. Книга ґрунтується на великій комплексній джерельній базі, структуру якої становлять різні типи історичних джерел: писемні, зображувальні, речові, усні. У свою чергу, кожен тип містить багато видів. За визначен-

ням самого автора, ним були використані писемні (передусім літописи, хроніки, мемуари, актові документи), топографічні, археологічні, некропольні, церковні та фольклорні пам'ятки⁷¹.

З історіографічної традиції Д.Яворницький залучив до свого дослідження твори українських і російських учених, античних, польських та німецьких авторів, географічно-етнографічну й тюркологічну літературу, статті із часописів, історико-статистичні видання, словники й інші довідники.

Особливістю джерельної бази цього видання, як і інших праць Д.Яворницького, є використання не тільки офіційних зібрань архівів, бібліотек, музеїв, а й багатьох приватних колекцій та особових архівів нащадків запорізьких козаків і шанувальників української старовини, колекціонерів.

Учений зазначив, що новизна його дослідження полягає в тому, що в ньому висвітлюється історія Запоріжжя від початку козаччини і до першої половини XVIII ст. Як підкреслив Дмитро Іванович, в історіографії того часу історія козаччини за цей період являла собою "terra incognita". Відома книга А.Скальковського висвітлювала історію лише останньої (Нової) Запорізької Січі (1734–1775).

Передбачаючи зауваження з боку критиків, Д.Яворницький підкреслив, що він уникав узагальнень.

У 1-му томі "Истории...", за визначенням самого автора, висвітлюється "внутрішній побут запорозької общини"⁷². Цей том насичений інформацією про кордони, гідрографію, топографію, клімат, рослинний та тваринний світ запорізького краю. Особливу увагу історик приділив устрою та функціонуванню Запорізького війська, його складу, чисельності, військовому поділу й адміністративно-судовій владі. Значний інтерес викликають розділи книги, де висвітлюється побут запорожців, їх заняття господарством, торгівлею, ремеслами. У книзі характеризуються церковний устрій і освіта на Січі. Також розглянуто зовнішні стосунки запорожців із християнськими та мусульманськими сусідами. Природно, значну увагу вчений зосередив на характеристиці збройних сил і бойових здібностей запорізьких козаків.

У 2-му томі "Истории...", що охоплює період 1471–1688 рр., знайшли відображення питання походження запорізького козацтва, його участь у боротьбі за національну і релігійну незалежність України проти Польщі, Криму і Туреччини, участь запорожців у народних повстаннях проти Польщі, Визвольна війна українського народу середини XVII ст. під проводом Б.Хмельницького.

3-ій том "Истории..." охоплює 1688–1734 рр. і торкається складного й драматичного періоду в історії Запоріжжя – участі запорожців у російсько-турецькій та російсько-шведській війнах. Тут висвітлюються події, що відбувалися в Олешківській, Чортомлицькій та Кам'янській січах.

На думку Д.Яворницького, виникнення запорізького козацтва було обумовлено внутрішніми причинами, передусім соціально-економічними, військовими, етнографічними. Він вважав запорожців автохтонним українським населенням, "истинными сынами Малороссии", "плоть от плоти и кость от костей ее".

Історик зазначав, що сама природа ("історична підготовка") українського народу висунула на порядок денний таку форму суспільного життя, як козацька громада. Він підкреслив, що українська (за тодішньою термінологією – малоросійська чи південноросійська) народність, яка була вихована на вічовому ладі, самосуді та самоврядуванні, природно, намагалася "воскресити" у своїй пам'яті давніші ідеали, що колись існували у Південній Русі⁷³.

Українське козацтво, перші документальні згадки про яке вчений датує уставною грамотою 1499 р. великого князя литовського Олександра I, Д.Яворницький розподіляє на городове (реєстрове) й низове (запорізьке). Цей розподіл

він пов'язує з введенням у 1568 р. польським королем Стефаном Баторієм козацького реєстру. Проте дослідник підкреслив, що запорожці ніколи не відокремлювали себе від українців і, твердо стоячи за свої військові вільності, вони разом із тим стояли за цілісність України⁷⁴, що підтверджується їхньою участю в народних рухах, зокрема гайдамацькому.

За Д.Яворницьким, запорізьке козацтво являло собою громаду, устрій якої базувався на народоправстві, яке було більш широким, ніж народоправство в Афінах і Спарті, Пскові чи Новгороді⁷⁵. Ідеалізуючи Запоріжжя, учений твердив, що тут панував “повний ідеал рівності”, якого ще не знала історія, і де враховувалися лише особисті риси людини, наприклад, хоробрість, досвід, розум, винахідливість. Тому, робить висновок дослідник, будь-яка особистість, якою б важливою вона не була, “губилася” в запорізькій громаді, де усі справи вирішувалися спільно⁷⁶. Запорізький козак, в уявленні Д.Яворницького, це насамперед – воїн і лицар, який інтереси товариства ставить вище особистих. Запорожець – це вірний і відданий товариш, тому на Запоріжжі такого широкого розвитку здобув інститут побратимства. Зазначимо, що запорізьких побратимів Дмитро Іванович порівнював із киргизькими досами Середньої Азії⁷⁷. Відмінною рисою запорізького характеру учений вважав глибоку релігійність козаків. Проте ці поборники предківської віри й оборонці православної церкви, якими були запорожці, сприймали віру на рівні почуття, не вдаючись у тонкощі богословського вчення⁷⁸.

Запорізьке козацтво існувало за законами звичаєвого права, в основу якого були покладені “стародавні військові звичаї, словесне право і здоровий глузд”⁷⁹. Д.Яворницький уважав, що Запоріжжя досягло свого повного розвитку в XVI і XVII ст. Але з початку XVIII ст. спостерігається процес втрати відмінних рис оригінального самобутнього життя запорожців. Із другої половини XVIII ст. почалися обмеження з боку уряду Російської імперії, передусім це торкалося прав вибору військової старшини. Тоді ж розпочалося й соціально-економічне розшарування запорізької громади. Наприкінці свого історичного існування, наголошував Д.Яворницький, життя січового товариства мало чим відрізнялося від життя українських (городових) козаків⁸⁰.

Причину скасування Запорізької Січі у 1775 р. Д.Яворницький вбачав у тому, що царський уряд Російської імперії не міг “допустити, поряд із собою, існування такого явища, як запорозька община” з її незалежністю й демократичним устроєм, що приваблювали широкі маси пригнобленого закріпаченого населення імперії⁸¹. Поки Запорізьке військо було потрібним для охорони зовнішніх кордонів на півдні імперії й для боротьби з Туреччиною та Кримським ханством, доти царський уряд мирився з існуванням Запоріжжя, поступово обмежуючи права останнього.

Значну увагу Д.Яворницький приділив висвітленню стосунків Запоріжжя і взагалі України доби козащини з Польщею та Росією. Учений наголосив на відмінностях історичної долі, культури, мови, суспільного ладу, частково обрядності між українцями і росіянами. Він уважав, що за “зовнішнім прийомом” та “внутрішнім баченням” українці були більш схожі з поляками ніж із росіянами. Цим вчений пояснював і ту ворожнечу, що виявили запорожці до росіян у тривожні часи Московської держави⁸².

За часів Б.Хмельницького пануючий клас України тягнув до Польщі, тоді як посполиті та козацька чернь – до Москви. Коли Б.Хмельницький упевнився, що Україні самій “не утримати своєї незалежності”, він вирішив “віддатися у протекцію” могутнішому правителю й зупинив свій вибір на російському цареві – східному православному монархові⁸³. Проте в Україні, у тому числі й на Запоріжжі, виникла “могутня партія”, яка не бажала йти у підданство до московського царя. Зокрема І.Сірко зі своїми козаками не присягав на Переяславській раді

1654 р. і пішов на Запоріжжя⁸⁴. Запорожці, наголошував Д.Яворницький, бажали бачити в російському цареві лише “верховного покровителя”, а не “самовладного володаря”⁸⁵.

У монографії здобула висвітлення діяльність видатних українських діячів, зокрема Б.Хмельницького, І.Сірка, С.Палія, К.Гордієнка, І.Мазепи, П.Орлика та ін. Кошовий отаман Іван Сірко, в оцінці Д. Яворницького, це – великий полководець, найголовніший запорізький діяч XVII ст., типова особистість славетного запорізького козацтва⁸⁶. Справжній український (а не тільки запорізький) патріот, І.Сірко разом з тим, як відзначив Д.Яворницький, боровся за повну незалежність Запоріжжя не тільки від Москви, а й від гетьманської влади⁸⁷.

Характеризуючи гетьмана Павла Тетерю, Дмитро Іванович підкреслював, що це була впевнена у своїй політичній свідомості людина, котра боролася за незалежність України, але його орієнтація на польського католицького короля відвернула від нього запорізьких козаків та населення українських міст⁸⁸. Неоднозначну оцінку в монографії одержав гетьман Іван Мазепа – “натура досить складна й тому труднодоступна для розуміння”⁸⁹. У його характері, зазначив Д.Яворницький, поєднувалися риси приватної людини й риси українського суспільно-громадського діяча, який бажав бачити свою Батьківщину незалежною у політичному відношенні⁹⁰.

У своїй фундаментальній монографії Дмитро Іванович переконливо обґрунтував прогресивну роль запорізького козацтва в історії українського народу та міжнародне значення героїчної боротьби козацтва проти мусульманської турецько-татарської навали, що загрожувала усьому слов'янському світові⁹¹. Запорожці, підкреслив учений, у своїх руках тримали “нити” майже усіх політичних подій XVI, XVII і навіть початку XVIII ст. на теренах усієї Південно-Західної Русі⁹². Запоріжжя завжди мало велике значення в житті українського народу, – відзначив Д.Яворницький. Воно уособлювало заповітні прагнення українців до свободи, було скарбницею політичних і суспільних ідеалів народу, його живим протестом проти насильства та рабства⁹³.

Розпочинаючи працю над “Историею...”, Д. Яворницький планував видати і 4-й том, над яким уже працював у 1896 р., і в якому мав висвітлити історію останньої Нової Січі (1734–1775 рр.). Однак цей том так і не був написаний. Дослідники творчості вченого вважають, що причиною цього стала негативна критика творів Дмитра Івановича з боку О.Лазаревського, І.Житецького, В.Ястребова та інших рецензентів, а також те, що основне джерело – архів Коша Нової Січі – зберігався в Одесі у приватному зібранні О.Скальковського, і можливості попрацювати у цьому архіві у Д.Яворницького не було.

Замість 4-го тому історик підготував друге видання 1-го тому “Истории...” (М., 1900), у передмові до якого йшлося про намір видати і 4-й том. У 2-му виданні автор виправив деякі помилки і доповнив текст новими даними на підставі джерел, виявлених ним в архівах, а також здобутих під час відрядження в Туркестан⁹⁴.

Ще одним результатом напруженої дослідницької праці Д.Яворницького в Середній Азії стала книга “Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман Войска запорожских низовых козаков” (СПб., 1894). Автор досить вдало висвітлив характер І.Сірка. Для Д.Яворницького Іван Сірко був втіленням запорізького ідеалу за весь час існування Січі.

Взагалі біографія І.Сірка давно цікавила історика. Починаючи з 1882 р., він майже кожного року приїздив на місце колишньої Чортомлицької Січі, “до Сірка”⁹⁵, спілкувався з “чудовими дідами” у Капулівці, Покровському та інших історичних селах, “виуджував” у них усе те, що вони “чули про грізного Сірка”⁹⁶, влаштовував пом'янки на могилі славетного отамана. Землю із його могили Д.Яворницький зберігав у себе як “саму найдорогшу для нього святиню”⁹⁷.

Монографія про І.Сірка ґрунтується, головним чином, на актових документах, почерпнутих дослідником із серійного видання “Акты Юго-Западной России”, а також на даних нарративних джерел, переважно на українських літописах і польських мемуарах. Д.Яворницький показав кошового отамана як визначного полководця, політика і дипломата, “колосальну особистість серед усіх низових козаків в усі часи історичного існування Запорозжя”, що відіграла видатну роль в обороні південних кордонів України й у боротьбі проти турецько-татарської навали і польського панування.

Образ І.Сірка не полишав історика і пізніше. У квітні 1899 р., у листі до М.Комарова, Д.Яворницький писав: “Я ще поспробую себе і на історичній хроніці доби кошового Сірка”⁹⁸.

Багато зусиль доклав Дмитро Іванович до збереження могили І.Сірка як історичної пам’ятки. Він залучив до цієї справи місцевих селян, тих же “чудових дідів”⁹⁹, що жили в історичному селі Капулівці, й від яких Д.Яворницький записав перекази про славетного отамана.

Високий літературний рівень цієї книги відзначив О.Стороженко, який, зокрема підкреслив, що вона читається з великим інтересом, особливо ті місця, в яких ідеться про видатні події січового життя¹⁰⁰.

Останнім часом наука збагатилася новими даними з біографії Івана Сірка, зокрема стосовно його соціального походження та місця народження, участі отамана у тих чи інших подіях тощо¹⁰¹. Однак книга Д.Яворницького, завдяки насиченості фактичним матеріалом, образності мови та емоційності викладення, зацікавить і сучасного читача.

Після закінчення середньоазійського відрядження Д.Яворницький опинився у губернському місті Володимирі (на Клязьмі), де віце-губернатором був князь Микола Петрович Урусов – зять давнього і близького приятеля історика – Георгія Петровича Алексєєва. Із того часу Дмитро Іванович заприятелював із впливовим князем. Завдяки М.П.Урусову в губернській друкарні м.Володимира у 1903 р. побачило світ одне з монументальних видань Д.Яворницького – двотомна збірка документів “Источники к истории запорожских козаков”, в якій було опубліковано 900 документів.

У той час Д.Яворницькому треба було вирішити дві головні проблеми: влаштуватися на роботу і скласти магістерські іспити. Проте тавро “неблагонадійного” заважало йому здобути посаду в університетах України та столичних містах імперії. Звернення до Казанського університету також виявилось марним. І знову на допомогу йому прийшли друзі. Завдяки Івану Яковичу Рудченку (рідному брату письменника Панаса Мирного), який очолював Варшавську казенну палату, 31 липня 1895 р. Д.Яворницького було зараховано на посаду чиновника з особливих доручень при цій палаті. До того ж учений отримав можливість займатися в архіві палати, що містив документи, які стосувалися історії України.

Але головним була можливість згодом влаштуватися у Варшавському університеті. Однак спочатку треба було скласти магістерські іспити. Встановленню стосунків Д.Яворницького із Варшавським університетом сприяли І.Рудченко і той же Г.Алексєєв, котрі зверталися з цього приводу до тодішнього (1894–1895) ректора цього навчального закладу П.Ковалевського. Наприкінці 1895 – на початку 1896 рр. Д.Яворницький склав 4 магістерських іспити (із стародавньої російської історії, нової російської історії, всесвітньої історії і з політичної економіки)¹⁰². Дмитро Іванович планував також захистити у Варшавському університеті й магістерську дисертацію. Більше того, прихильники історика, зокрема Іван Рудченко, орієнтували його на здобуття кафедри. Однак ці надії не здійснилися.

Більшість професорів історико-філологічного факультету Варшавського університету поставилася недоброзичливо до опального “чужинця”, котрому активно протезували деякі впливові особи. Можливо, професори побачили в Д.Яворниць-

кому “конкурента”, а можливо, знову на перешкоді планам історика була його “неблагонадійність”. Справу погіршили й кадрові зміни: посаду ректора залишив П.Ковалевський; посаду декана – М.Любович і ученого секретаря – М. Новосадський, які сприяли Д.Яворницькому. Їх заступили недоброчинні до Дмитра Івановича Г.Зенгер та І.Філевич.

Знову Д.Яворницькому довелося шукати роботу. Він намагався влаштуватися в Харкові, Полтаві, Белгороді, Одесі, а наприкінці лютого 1896 р. звернувся до професора Московського університету, видатного російського історика Василя Осиповича Ключевського (1841–1911) із проханням допомогти влаштуватися в Московському університеті. В.Ключевський запропонував місце приват-доцента. Дмитро Іванович погодився й почав готуватися до пробних лекцій, котрі прочитав восени 1896 р. Перша лекція мала назву “Найголовніші моменти з історії запорозького козацтва”, друга – “Вплив династичної польсько-литовської унії на політичний устрій західно-російських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського”. Для викладання в Московському університеті вчений розробив курс лекцій на тему: “Відношення Малої Росії та Запоріжжя до Москви”.

Після успішного прочитання пробних лекцій Д.Яворницький увійшов до складу “ученої братії” Московського університету, де його колегами на історико-філологічному факультеті були відомі вчені: В.Ключевський, М.Любавський, В.Герье, П.Виноградов, Р.Віппер, О.Соболевський, М.Грот, С.Трубецькой та ін. Однак приват-доцентство не передбачало жалування. Тому, крім читання лекцій у Московському університеті, Д.Яворницький влаштувався викладачем історії в Строгановському училищі живопису, де отримував 46 руб. на місяць.

Лекції Д.Яворницького мали великий успіх у студентській аудиторії, особливо серед студентів-українців. Наприкінці 1897 р. його лекції відвідувало півтораєста слухачів. За словами студента Петра Данилова (рідного брата літературознавця Володимира Данилова), студенти “люблять і шанують свого батька”, тобто Д.Яворницького. Пізніше, у 1903 р., наукове студентське товариство при Московському університеті заочно обрало Дмитра Івановича головою секції південних слов'ян. Учений не погодився, мотивуючи свою відмову тим, що він для цього вже старий, на що П.Данилов відповів: “Завчасно Ви себе до дідів зачисляєте. Розумом та досвідом воно, може, й дід, але душею – юнак, ще палений”¹⁰³.

Із багатьма своїми учнями Д.Яворницький підтримував стосунки й по закінченню ними навчання, надавав їм матеріальну допомогу, дружні поради, моральну підтримку, сприяв влаштуванню на ту чи іншу посаду, робив грошові внески у фонд допомоги бідним студентам, зокрема Харківського, Петербурзького та Московського університетів, гірничого інституту.

1898 р. Д.Яворницький видав нову книгу “По следам запорожцев”, за яку велася гостра боротьба із цензурою. По-перше, книга була надрукована без попередньої цензури, і коли остання розглянула її, то негайно заборонила, мотивуючи своє рішення тим, що значна частина тексту написана українською мовою, а духівництво виведено у негативному плані. Книгу було відправлено на розгляд ще й церковній цензурі, яка наклала заборону на дві народні казки, що мали антирелігійне спрямування. Усе інше було залишено без зміни.

Д.Яворницький і видавець П.Бабкін підключили до “боротьби” із цензурою петербурзьких знайомих і друзів: С.Таль, К.Білиловського, Л.Пантелеєва, Г.Алексєєва, В.Ковалевського та ін. Врешті-решт цензурну заборону було знято і книгу передруковано.

Книга “По следам запорожцев” посідає особливе місце у творчості Д.Яворницького. Цю працю дослідники вважають “перехідним етапом до освоєння ученим-істориком літературно-художніх форм зображення дійсності”¹⁰⁴.

Розповідь у цій книзі ведеться від особи ученого-оповідача, який мандрує землями колишнього Запоріжжя. Він – знавець і шанувальник народних традицій, фольклору, тонкий психолог, уважний слухач і неперевершений оповідач. Оповідання, що містяться в цій праці, літературознавець Л.Скупейко розподіляє за жанрами на три категорії: історіографічні оповідання щоденниково-репортажного характеру, художньо-етнографічні нариси та власне художні оповідання.

У Москві активізувалася і літературно-громадська діяльність Д.Яворницького, чому сприяли творчі й дружні зв'язки ученого з літературно-мистецькими колами московської інтелігенції, його участь у літературних вечорах, дискусіях, співпраця з журналом “Детское чтение”, що його видавав відомий московський педагог Дмитро Іванович Тихомиров (1844–1915). У цьому журналі Д.Яворницький опублікував низку популярних статей, а саме: “Святки в Малороссии”, “Забытый украинский философ Сковорода”, “Князь Дмитрий Иванович Вишневецкий”, “Свирговский, Ружинский и Подкова”, “Гетман Криштоф Косинский” та ін. У серії “Библиотека для семьи и школы”, яку видавала редакція журналу “Детское чтение”, у 1903 р. окремо були надруковані такі твори Д.Яворницького, як “Три неожиданные встречи”, “Слепой баян Фома Провора”, “Добрый пастырь”.

На вечорах у Д.Тихомирова Дмитро Іванович заприятелював із багатьма письменниками, журналістами, видавцями, передусім із письменником і перекладачем творів Т.Шевченка Іваном Олексійовичем Белоусовим, а також із М.Телешовим, М.Соловйовим-Несмеловим, В.Гольцевим, поетом із кріпаків С.Дрожжиним та ін.

Особливо дружні стосунки були у Дмитра Івановича з письменником і репортером Володимиром Олексійовичем Гіляровським (1853–1939) – “дядьком Гіляєм”. Разом вони відвідали в Ясній Полянї Л.Толстого. Це була друга зустріч Д.Яворницького із видатним російським письменником. Перша відбулася у грудні 1899 р. випадково, у потязі. Цю зустріч учений описав пізніше у статті “Моя перша зустріч з Л.М.Толстим”¹⁰⁵. А про другу розповів В.Гіляровський у своїх мемуарах “Друзья и встречи” (М., 1934). Коли друзі ввійшли до кабінету Л.Толстого, письменник встав, підняв угору руки і, усміхаючись, сказав: “Вот они, запорожцы! Здравствуйте!”. Більше години розмовляли вони з великим письменником, якого Д. Яворницький зацікавив своїми розповідями про Запорізьку Січ¹⁰⁶.

Дмитро Іванович був постійним відвідувачем літературних і просто дружніх зборів московської інтелігенції у І.Белоусова, В.Гіляровського, Д.Тихомирова та ін. Він відвідував також Московський літературно-художній гурток, створений 1899 р., де брали участь відомі письменники А.Чехов, В.Короленко, М.Горький, О.Купрін, Л.Андреев, В.Вересаев, Д.Мамін-Сибіряк, С.Скиталець, М.Гарін-Михайловський та ін.

У своїх дружніх і творчих стосунках Д.Яворницький був позбавлений національної обмеженості, співпрацював і підтримував дружні відносини з російськими ученими, письменниками, художниками, видавцями та ін.

Дмитро Іванович напрочуд легко й органічно входив у нове співтовариство, культурно-громадське коло, був чудовим співрозмовником, душею компанії. Згадуючи про “суботні” вечори у Д.Тихомирова, письменник М.Телешов відзначив, що “в пам'яті залишився тільки один професор Еварницький Дмитро Іванович, правовірний українець з веселими запорозькими оповіданнями, який завжди цікаво і весело розповідав про Запорожжя і запорожців”¹⁰⁷.

Д.Яворницький плідно співпрацював із Московським археологічним товариством, Імператорським археологічним товариством, Російським військово-історичним товариством, Російським музеєм, Державним літературним музеєм (Москва), був обраний до складу Вітебської, Владимирської, Рязанської, Псковської, Тульської архівних комісій. Переїхавши до Катеринослава, Дмитро Іванович плідно співпрацював з Комісією освітніх екскурсій по Росії, провадив екскурсії в му-

зеї ім. О.Поля та на дніпрові пороги для багатьох студентів, учнів, інтелігенції з різних міст Російської імперії.

Мешкаючи в Москві, Д.Яворницький, як і раніше, читав багато лекцій у різних містах. Особливо часто приїжджав із лекціями в Україну і постійно мріяв про “курінь” на березі Дніпра.

На московський період життя ученого припадає і видання його першого великого художнього твору – повісті “Наша доля – Божа воля” (1901). Твір був написаний ще 1898 р. і спочатку мав назву “Максим Вітряк”. Цьому твору, де автор “зацепив і солдатчину, і комерцію, і штунду”, не вдалося уникнути цензурних “страждань”, передусім через штунду. Сумну цензурну “одіссею” цієї книги детально дослідила у своїй монографії М.Олійник-Шубравська. Нарешті ця повість під остаточною назвою “Наша доля – Божа воля” була надрукована у 1901 р. у часописі “Киевская старина”.

1900 р. спільними зусиллями Д.Яворницького і художників С.Васильківського та М.Самокиша побачив світ альбом “Из украинской старины”, що містив аркуші з живописними зображеннями типів запорізьких козаків та окремих видатних діячів України, як-от: гетьман П.Конашевич-Сагайдачний, філософ Г.Сковорода. Пояснювальний текст до цих малюнків підготував Д.Яворницький. Видання цього альбому стало значною подією в культурному житті України.

Тоді ж Д.Яворницький працював уже над новою повістю (точніше романом) “За чужий гріх”, яку закінчив восени 1903 р. Одночасно з цим у історика виникла думка написати оповідання про українське панство. Така книга під назвою “Поміж панами” побачила світ 1911 р. у Катеринославі.

Складною залишалася справа Д.Яворницького із захистом магістерської дисертації. З цього приводу він звертався до професорів Харківського, Київського, Новоросійського університетів, а також у Львівський університет до М.Грушевського¹⁰⁸. Проте з різних причин професори цих вузів відмовлялися рецензувати магістерську роботу Д.Яворницького. Врешті-решт, за допомогою професора Казанського університету Ф.Мищенка, Дмитро Іванович звернувся до цього навчального закладу. Але і тут справа вирішувалася занадто складно і тяглася з кінця 1896 р. до 1901 р. Знову на допомогу прийшли впливові знайомі та друзі. Той же Г.Алексеев у жовтні 1899 р. звернувся до М.Алексеев (1847/1848–1917) – уродженця Катеринослава, вченого юриста, державного і громадського діяча, ректора Харківського університету (1890–1899). У 1899–1903 рр. М.Алексеев був почителем Казанського навчального округу. Він допоміг Дмитру Івановичу у справі захисту магістерської дисертації. Захист відбувся 29 квітня 1901 р. На здобуття наукового ступеня магістра російської історії учений репрезентував 2-е видання 1-го тому “Истории запорожских козаков” (М., 1900). Офіційними опонентами були професор М.Смирнов, заслужений професор Д.Корсаков і приват-доцент М.Фірсов, які, в цілому, дали високу оцінку роботі Д.Яворницького, одночасно докоряючи йому за ідеалізацію запорізького козацтва, некритичне ставлення до джерел і нечіткий виклад матеріалу. Більшістю у вісім голосів проти двох Д.Яворницький здобув ступінь магістра російської історії.

Проте і після здобуття магістерського ступеня службового просування Д.Яворницького в університеті не відбулося. Він, як і раніше, читав у Московському університеті необов’язковий курс історії Малоросії та Запоріжжя. Залишаючись приват-доцентом, Дмитро Іванович не отримував платні, тому мав заробляти на життя різними підробітками, давати приватні уроки, співпрацювати в періодичних виданнях, розкопувати кургани тощо.

Невизначеність становища, матеріальні нестатки, слабке здоров’я, постійні хвороби і травми, обвинувачення у “неблагонадійності” і, через це, переслідування, звільнення та заборона викладати у навчальних закладах, недобррозичливе ста-

влення критики, перешкоди на шляху здобуття магістерського ступеня і просування по службі, душевний дискомфорт – усе це призводило Д.Яворницького до глибоких тривалих депресій. Він зневірився у своїх здібностях науковця і вважав, що “взявсь не за своє діло, себто бути професором університету”. Тоді усі його думки знову “обернулися” до України. Наприкінці жовтня 1901 р. історик писав Б.Грінченкові: “У цей рік Москва мені страшенно нудна стала, і якби мене гаспид виніс з неї куди-небудь у Запорожжя, у хуторець, коло дніпрових порогів, то я був би найщасливішим у світі чоловіком. Там би я робив те, що хочеться робити, а не те, що треба “офіційно”. Іноді, чуєте, і рота не хочеться розкрити, а тютючки йди та читай лекцію... Ненавиджу я це діло, хто його знає й як!”¹⁰⁹.

Нарешті його мрія здійснилась. У 1902 р. він був запрошений на посаду директора Катеринославського обласного музею ім. О.Поля. Із цього часу енергія вченого спрямовується на музейну справу¹¹⁰. Запрошення очолити музей ініційовано було підготовкою до XIII археологічного з'їзду, що мав відбутись у серпні 1905 р. у Катеринославі.

Обраний до складу оргкомітету з'їзду, який очолювала голова Московського археологічного товариства графиня П.Уварова, Д.Яворницький виступив одним із головних “координаторів” у справі залучення до організації з'їзду широкого аматорського загалу. Він також керував влаштуванням виставки до цього наукового форуму. Проте головним була його масштабна дослідницька робота у царині археології¹¹¹. За дорученням оргкомітету, дослідник протягом трьох сезонів (1903–1905) дослідив 103 кургани і городища, здобув безліч пам'яток, що надійшли у різні зібрання, у тому числі й до Катеринославського музею ім. О.Поля, а також експонувалися на виставці під час XIII археологічного з'їзду.

На з'їзді Д.Яворницький взяв участь у роботі кількох секцій і керував секцією “Запорозька старовина”, а також виступив із великою доповіддю-звітом на урочистому відкритті з'їзду. Археологічні досягнення Дмитра Івановича здобули високу оцінку з боку колег. У 1906 р. його обрали дійсним членом Московського археологічного товариства.

На думку сучасних дослідників (І.Ковальової, І.Яременко), становлення Д.Яворницького-археолога відбувалося саме через його участь в археологічних з'їздах¹¹². Дмитро Іванович брав участь у VI (Одеса, 1884), VII (Ярославль, 1887), VIII (Москва, 1890), XI (Київ, 1899) та XIII (Катеринослав, 1905) археологічних з'їздах. Як вважають І.Ковальова та І.Яременко, Д.Яворницький розробив власну методикку археологічних досліджень, репрезентував схему еволюційного розвитку стародавнього населення Полудневої України, заклав підвалини вивчення археологічних культур даного регіону України і започаткував такий напрям, як археологія козацького періоду. Книгу Д.Яворницького “Публичные лекции по археологии России” (1890) І.Яременко вважає однією з перших спроб створення посібника з археології.

Археологічні розкопки учений завжди поєднував із фольклорно-етнографічними та лексикографічними дослідженнями. Від учасників експедицій і місцевого населення він записував пісні, легенди, перекази, занотовував слова для “Словника української мови” тощо. Фольклорні матеріали, зібрані під час археологічних досліджень, увійшли складовою частиною до збірки вченого “Малороссийские народные песни, собранные в 1878–1905 гг.”¹¹³

Повертаючись до XIII археологічного з'їзду, слід зазначити, що задоволення Д.Яворницького від власних наукових досягнень деякою мірою змарніло від того, що і на цей з'їзд, як і на попередній (Харків, 1902), не було “допущено” української мови, і тому в роботі цього форуму не взяли участі українські вчені з Галичини. Окрім того, під час з'їзду між Д.Яворницьким і зберігачем музею Антоніною Скляренко “розпалився” конфлікт, у який було втягнуто й місцеве Наукове

товариство. Останнє вимагало провести в музеї ревізію. Проте, навпаки, усім обвинуваченням, рада музею запропонувала А.Скляренко залишити службу в музеї, а Д.Яворницькому висловила подяку за невтомну працю на посаді директора музею.

Нервовий стрес, якого зазнав Д.Яворницький у протистоянні з Науковим товариством, а також напружена дослідницька й організаційна робота під час підготовки та проведення XIII археологічного з'їзду значно погіршили стан здоров'я вченого. Він страждав і фізично, і душевно. “Слабий я, братику, – писав Дмитро Іванович поетові К.Білиловському, – дуже слабкий став... Часто так тяжко, що взяв би згорнув руки та й усе...”¹¹⁴. Тривалий час перебував історик у депресивному стані, залишив літературну творчість, зневірився у своїх здібностях письменника, навіть збирався виїхати з Катеринослава.

Через хворобу і послаблення “творчого духу” Д.Яворницький відмовився від написання історії Донського війська, від участі в XIV археологічному з'їзді (Чернігів, 1908). Дедалі частіше він мріяв про подорож на Близький Схід. 1910 р. ця мрія здійснилася. Дмитро Іванович відвідав Єгипет, побував у Єрусалимі. У Гелуані він зустрічався з Лесею Українкою. Внаслідок цієї подорожі музейне зібрання збагатилося оригінальними пам'ятками східної культури¹¹⁵.

У той час у Д.Яворницького почала прогресувати давня хвороба очей – катаракта. Пізніше йому було зроблено дві операції на очах (перша – у 1913 р. у Харкові, друга – у 1915 р. у Києві).

Повернувшись із Близького Сходу, Д.Яворницький узяв активну участь у підготовці Південноросійської обласної сільськогосподарської, промислової та кустарної виставки, що відбулася у Катеринославі 1 липня – 10 жовтня 1910 р. Він був експертом по кустарному відділу цієї виставки.

Повернення Д.Яворницького до активної наукової та громадської діяльності виявилось у його співпраці в місцевій пресі (“Вестник Екатеринославского губернского земства”, “Дніпрові хвилі”, “Приднепровський край”), де він опублікував низку статей з історії запорізького козацтва та історії краю. Дмитро Іванович продовжував також археологічні дослідження, пошук писемних і фольклорних пам'яток. У 1915 р. він опублікував наративну пам'ятку “Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха Полтавского Крестовоздвиженского монастыря, в 1750–1751 гг.”

У катеринославський період у творчості Д.Яворницького домінувала праця над літературними творами. У Катеринославі, після цензурного послаблення, у зв'язку із проголошенням Маніфесту 17 жовтня 1905 р., побачили світ україномовні художні твори Д.Яворницького: повість “За чужий гріх” (1907), “У бурсу! У бурсу! У бурсу!” (1908), “Русалчине озеро” (1911), “Драний хутір” (1911), “Де люди, там і лихо” (1911), “Поміж панами” (1911), збірка поезій “Вечірні зорі” (1910) та ін.

Під час революційних подій 1905–1907 рр. різні політичні партії намагалися залучити до своїх справ таку авторитетну людину, як Д.Яворницький. Під впливом загального суспільно-політичного піднесення того часу й, зокрема, з боку одного з лідерів октябристів М.Родзянка, з яким учений підтримував стосунки, Дмитро Іванович запрошувався на засідання правління катеринославського відділення цієї партії, переклав українською мовою “Маніфест 17 жовтня”, був (хоча й формально) деякий час редактором газети “Русская правда”. Але швидко зрозумів її напрям і відмовився від редакторської роботи.

У той час учений спрямував свою діяльність на пропагування української історії, на відродження історичної пам'яті та рідної мови. Він доклав багато зусиль до видання україномовної періодики. З ініціативи й під редакцією Д.Яворницького 23 лютого 1906 р. у Катеринославі вийшло перше і, на жаль, єдине число газети-тижневика “Запорожже”, що мала яскраво визначену національно-визвольну спрямованість і тому була заборонена. Того ж року Дмитро Іванович запропону-

вав катеринославській міській думі перейменувати 124 вулиці міста (всього у місті було 224 вулиці) на історичні назви¹¹⁶.

Важливою сторінкою у творчому житті Д.Яворницького у Катеринославі була його діяльність у губернській ученій архівній комісії (1903–1916), що являла по суті історичне товариство¹¹⁷, і в якій Дмитро Іванович співпрацював із відомими дослідниками: В.Біднов, В.Данилов, Д.Дорошенко, В.Машуков, Я.Новицький, В.Пічета, А.Синявський та ін. Дмитра Івановича було обрано почесним членом комісії. На її засіданнях історик виступав із доповідями та оглядами архівних документів, порушував питання про передачу архіву комісії музею ім. О.Поля, прочитав багато публічних лекцій (“Про кобзарів, бандуристів та лірників”, “По дніпрових порогах”, “Переволочанська фортеця та її околиці”, “Подорож до Жовтих Вод” та ін.). Він також виступав і на сторінках “Летописей” – друкованого органу комісії, де опублікував розвідки, присвячені гетьманові П.Конашевичу-Сагайдачному, українському етнографу М.Закревському, творчості Т.Шевченка. Остання стаття під назвою “Запорожці в поезії Т.Г.Шевченка”¹¹⁸ була передрукована й окремим виданням (1912). Ще раніше, у 1909 р., Д.Яворницький видав збірку “Матеріалів до біографії Т.Шевченка”. Це видання було здійснено коштом катеринославського українського діяча В.Хрінникова. Дмитро Іванович був оригінальним інтерпретатором творчості Т.Шевченка, якого він вважав світовим генієм. Історик зазначав, що саме в історичному Запоріжжі вбачав Т.Шевченко “проміні”, котрі “зогрівали його серце, лікували його душу, викликали живі образи... непорушних героїв”. Саме Запорізьку Січ Тарас Шевченко вважав тим щасливим краєм, де люди не знали тяжкого рабства. Д.Яворницький підкреслив, що захистом визвольних і патріотичних традицій українського народу Т.Шевченко “вивів свій народ з меж чисто етнографічних і поставив його на широкий шлях культури”¹¹⁹.

Д.Яворницький завжди посідав активну громадську позицію, що зокрема яскраво виявилось в його діяльності у просвітянському русі, передусім у катеринославському культурно-освітньому товаристві “Просвіта”¹²⁰. Учений входив до ради товариства, деякий час був його головою. Він прочитав багато лекцій у катеринославській “Просвіті” та у “Просвітах” інших міст України. Як впливова особа, він відстоював інтереси просвіти у владних структурах (дозвіл на проведення лекцій, вечорів, ювілеїв, шевченківських свят, будівництва народного дому тощо). Багато зусиль доклав дослідник до святкування в Катеринославі 100-ї річниці від дня народження Т.Шевченка (1914). Святкування в Катеринославі було дозволено під особисту відповідальність ученого, якого обрали почесним головою ювілейного комітету. Активно співпрацював він і в друкованому органі катеринославської “Просвіти” – часописі “Дніпрові хвилі” (1910–1913), де були опубліковані 4 великих оповідання ученого: “Закохана пара, або пан Борзак та пані Борзачка”, “Русалчине озеро”, “Драний хутір”, “Три несподівані стрічі”, вірші “Т.Г.Шевченкові”, “Все йде, все минає”, “Горе орла” та історичний нарис “Як жило славне Запорозьке низове військо”. Останній твір було також видано окремою брошурою (1912).

У “Просвіті” Д.Яворницький співпрацював з однодумцями В.Бідновим, Л.Бідною, Д.Дорошенко, Н.Дорошенко, І.Трубою, Є.Вировим, І.Рудичевим, Т.Сулимою-Бичихиною, Ю.Павловським, В.Хрінниковим, С.Липківським, П.Щукіним та ін., разом з якими доклав багато зусиль пропагуванню української історії та культури, відродженню національної гідності та формуванню національної свідомості. Завдяки (значною мірою) Д.Яворницькому, катеринославська “Просвіта” підтримувала тісні стосунки із “осередками товариства в інших містах України. Дмитро Іванович прочитав багато лекцій з історії запорізького козацтва та археології в Полтаві, Чернігові, Миргороді, Лубнах, Херсоні, Харкові, Житомирі,

Одесі, Ромнах, Катеринодарі та ін. Мав міцні творчі й дружні стосунки з видатними українськими діячами-просвітянами Б.Грінченком, І.Шрагом, М.Кочубинським, М.Вороним, М.Биковим, М.Комаровим, В.Кравченком, Г.Доброскоком, С.Ерастовим та ін.

Д.Яворницького було обрано дійсним членом Кубанського обласного статистичного комітету (1901), Ростовського товариства історії, старожитностей та природи (1911), Українського наукового товариства (1913), Наукового товариства ім. Т.Шевченка (1914), Таврійської вченої архівної комісії, почесним членом Товариства аматорів вивчення Кубанської області (1914) та ін.

Про визначну роль Д.Яворницького в науковому й культурно-громадському русі України кінця ХІХ – початку ХХ ст. яскраво свідчить святкування 30-річчя його літературно-наукової діяльності, що відбулося в листопаді 1913 р. На адресу ювіляра надійшли сотні вітальних телеграм, з'явилися численні ювілейні публікації у багатьох часописах, була надрукована біографічна брошура “Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий” (Катеринослав, 1914).

Майже усі відзначили два головних напрями в діяльності ученого, в яких він досяг визначних здобутків. Це – історія запорізького козацтва і створення музею ім. О. Поля. В ювілейній промові сам Дмитро Іванович досить критично оцінив свою діяльність, наголосивши, що, як письменник, він “не вартий і доброго слова; як археолог – він так собі; як людина – годилося б далеко кращим бути, а от Яворницький – історик зовсім поганенький. Та як збирач археологічного матеріалу й особливо фольклору – на цьому полі я дещо зробив”. У цій промові Дмитро Іванович підкреслив свою любов до рідної української мови, яку він полюбив із раннього дитинства, коли бабуся розповідала йому казки.

Сучасники Д.Яворницького визнали його діяльність вельми корисною для суспільного розвитку України, а самого історика вважали “вартовим” рідної науки, дослідження і діяльність якого мали велике національне значення¹²¹.

Неперевершені збирацькі здібності Д.Яворницького здобули яскраве втілення у Катеринославському музеї ім. О.Поля (з 1926 р. – Дніпропетровський історико-археологічний, а з 1940 р. – Дніпропетровський історичний музей ім. Д.Яворницького), беззмінним директором якого він був понад 30 років (1902–1933). Завдяки подвижницькій пошуковій праці ученого, фонди музею зросли до 85 тис. одиниць зберігання. Музей перетворився на найбільше у світі зібрання запорозької старовини. У ювілейній промові 1913 р. сам Д.Яворницький підкреслив, що він “зібрав великий та різноманітний матеріал, що стосується історії запорізьких козаків, і передав його майбутньому поколінню. Він уміщений до нашого музею та являє собою цінний для науки внесок. Матеріал цей потрібний історикам, археологам, етнографам, акторам, юристам, кожній освіченій та просто дотепній людині”¹²².

Новий етап у науковій і культурно-громадській діяльності Д.Яворницького розпочався після скасування в Росії царизму в лютому 1917 р. Цей період відзначився бурхливим національним та політичним життям в Україні, коли відбувалася українізація середньої й вищої освіти. Піднесення національної самосвідомості охопило широкі верстви українського суспільства.

У бурхливому 1917 р. Д.Яворницький брав участь у діяльності відродженої катеринославської “Просвіти” (1916 р. була заборонена), виступав із численними лекціями в “Просвіті”, у товаристві “Січ”, на різних освітніх курсах.

У той час Д.Яворницький доклав багато зусиль щодо охорони пам'яток старовини у краї. Він розробив програму охоронних заходів на Катеринославщині, очолив губернський комітет охорони пам'яток старовини та мистецтва. Під час громадянської війни постійно охороняв музей і його колекції від пограбування, навіть домігся “охоронної грамоти” від батька Н. Махна. Проте не вдалося уникнути

грабіжницького нападу на будинок ученого. “Меня подвергли мучительной пытке, – свідчив Д. Яворницький, – допрашивая, где у меня скрыты сокровища”¹²³. Прагнення зберегти музейні колекції змусило Дмитра Івановича у квітні 1919 р. відмовитися від пропозиції переїхати до Києва і працювати в Академії наук.

Д.Яворницький вельми прислужився становленню та українізації вищої освіти на Катеринославщині. Він став одним із перших професорів Катеринославського університету – у 1918 р. його було обрано професором кафедри історії України, де він читав курс історії місцевого краю. Цей курс був розрахований на студентів 1-го і 2-го курсів. На 1-му курсі вивчалася історія краю у давні часи, а на 2-му – історія краю періоду козаччини¹²⁴. Це був перший курс з історії місцевого краю, що читався у вищій школі того часу. Жодних підручників не було. Тому Д.Яворницький розробив цей курс самостійно і звернув особливу увагу студентів на те, щоб вони обов’язково конспектували за ним лекції, які він читав українською мовою. Але не всі студенти знали українську мову, і тому Дмитро Іванович заспокоїв їх, наголосивши, що буде викладати якомога простіше й іспити буде приймати як українською, так і російською мовами, бо у такій справі, зазначив вчений, він “ніколи не держався вузького погляду, і те, що гарне своє, і те, що хороше чуже, однаково схиляло мене до себе”¹²⁵.

Він також викладав у вищому педагогічному інституті, гірничому інституті, першій реальній школі.

Д.Яворницький включився і в процес українізації церкви на Катеринославщині. Він був прихильником впровадження служби Божої рідною мовою. У його творчому доробку – переклади українською мовою Літургії, Книги Псалмів, церковного твору святого Андрія архієпископа Критського “Великого покаянного канону”¹²⁶. Із цими перекладами Д.Яворницького були обізнані широкі кола його знайомих, колег, у тому числі священники В.Котляревський, А.Пальчевський, М.Клеоповський, К.Шарай та ін.

1918 р. Д.Яворницький здійснив ще одну спробу здобути докторат. Цього разу – у Харківському університеті (попередня спроба була 1916 р. у Новоросійському університеті). Проте знову не пощастило. Як повідомляв професор М.Сумцов, у той час “відношення професури до українського вороже занадто”. М.Сумцов радив другові “перетерпіть на якийсь короткий час”¹²⁷.

Того ж, 1918 р., відбулася значна подія в особистому житті Дмитра Івановича. Він одружився з учителькою Серафимою Дмитрівною Буряковою (1879–1943), яка стала йому відданим другом до кінця життя.

У 1920-ті рр. Д.Яворницький активно співпрацював із багатьма періодичними виданнями: “Споживач”, “Кооперативне життя”, “Червоний шлях”, “Молодая кузница”, “Зоря”, “Нові шляхи”, “Життя й революція”, “Етнографічний вісник”, де було вміщено його історичні та фольклорно-етнографічні розвідки, статті, присвячені творчості Т.Шевченка, музейній справі, спогади про зустріч із видатним письменником Л.Толстим. Учений написав нарис (у формі тез) “М.Костомаров”, готував до публікації документи, що висвітлювали діяльність мислителя, політичного діяча і письменника О.Герцена.

Визначною подією у творчому житті Д.Яворницького було видання “Словника української мови” (Катеринослав, 1920) – результат майже 40-річної невтомної праці ученого. На жаль, вийшов тільки 1-й том. Наступні два залишилися невидани. Роботу над Словником дослідник продовжував до кінця життя. Він залучив до цієї справи широкий загал фахівців і аматорів. 1928 р. Дмитро Іванович звернувся окремою листівкою до громадськості з проханням збирати й надсилати йому все, що “стосується до людської словотворчості” й потрібно “для складання українського словника справжньою народною мовою”. Дмитро Іванович працював над Словником навіть у найтрагічніший період життя, коли у 1933 р. був вигна-

ний із музею. За власним висловом Д.Яворницького, Словник став “альфою й омегою” його життя. Цей Словник (разом із музеєм ім. О.Поля) Дмитро Іванович вважав “найкоштовнішим своїм скарбом”.

З ім'ям Д.Яворницького пов'язане й становлення архівної справи на Придніпров'ї в 1920-ті рр. Йому належить ініціатива розробки заходів щодо охорони архівів у краї. У березні 1922 р. він очолив Катеринославське губернське архівне правління¹²⁸. На цій посаді Дмитро Іванович працював до серпня 1924 р. і знову виявив себе подвижником, доклав значних зусиль до розшуку, збирання та врятування архівних матеріалів. Уже немолода, обтяжена хворобами людина, Д.Яворницький весь час їздив по губернії, шукаючи документи, на власні кошти привозив численні архівні стоси; обладнував (знову ж на власні кошти) архівне приміщення, щоб зберегти для науки неоціненні джерела. У червні 1924 р. він звітував керівникові архівної служби України академікові Д.Багалію: “Ми стільки натягали до себе архівного матеріалу, що через нього й пролізти в помешкання ледве-ледве можна”¹²⁹.

У 1920-ті рр. Д.Яворницький брав активну участь в академічному науковому житті України. У 1925–1930 рр. він завідував науково-дослідною кафедрою українознавства, що працювала при Катеринославському (з 1926 р. – Дніпропетровському) історичному музеї й підпорядковувалася безпосередньо ВУАН¹³⁰. Колегами Дмитра Івановича по цій кафедрі були професори М.Злотніков, П.Єфремов, В.Пархоменко, молоді учені А.Новак, І.Степанів. При кафедрі діяла аспірантура. Аспіранти К.Гусликий, П.Матвієвський, П.Козар, Т.Гавриленко, Т.Скубицький провадили дослідження в галузі історії, археології, етнографії, фольклору. Кафедра співпрацювала з Катеринославським науковим товариством, почесним головою якого було обрано Д.Яворницького. Дослідницька діяльність Дмитра Івановича була спрямована на збирання й археографічне опрацювання лексичного та фольклорного матеріалу, написання курсу історії місцевого краю (з доісторичних часів до кінця XV ст.), на проведення археологічних розкопок. Учений працював також над темою: “Колонізація колишніх північних окраїн Вольностей запорозького козацтва”. У червні 1925 р. Президія ВУАН відзначила діяльність керівника кафедри Д.Яворницького у царині української історії, археології та етнографії, й особливо у складанні “Словника української мови”.

Аналізуючи діяльність ученого на посаді керівника науково-дослідної кафедри, можна погодитися з думкою Г.Мернікова у тому, що було б перебільшенням вважати Д.Яворницького фундатором власної наукової школи. Це підтверджують і його аспіранти. Один із них – П.Матвієвський зазначив, що “про “учнів” Дмитра Івановича дуже важко казати. У повному розумінні слова він не мав учнів, тобто осіб, які під його керівництвом (справжнім) і за його завданням виконували б будь-яке дослідження. Він дивився на “учнів” спрощено, вважав, що нема чого будь-кому ще займатися тим, чим займався він, тому що він вже все зробив, сказав і надрукував”¹³¹. Одночасно не можна не погодитися і з думкою Г.Швидько та О.Удода про вплив Д.Яворницького на наукову творчість відомого українського історика й етнографа К.Гусликого, котрий вважав Дмитра Івановича своїм учителем¹³².

Безумовно, великим був авторитет і вплив маститого ученого. За науковими консультаціями та порадами до нього зверталися дослідники з різних регіонів України й Росії, представники української еміграції з Праги та Варшави, польські, німецькі, чеські, англійські вчені (Д.Гьотце – директор Штайнцбурзького музею в Рьомгільді; М.Міннз – професор Кембриджського університету; Л.Нідерле – академік, видатний чеський учений-славіст; Ф.Поспішил – завідуючий етнографічного відділу Моравського краєзнавчого музею у Брно та ін.). Ім'я неперевершеного знавця історії запорізького козацтва було добре відоме широкому громадському

заголові. Навіть із далекого американського Пітсбурга зверталися до Дмитра Івановича шанувальники його творчості (Карлаш, М.Мілоєвич)¹³³.

У той час розвідки ученого з'являються у наукових ювілейних збірниках, зокрема на пошану академіків М.Грушевського (1926) та Д.Багалія (1928)¹³⁴. 1924 р. Д.Яворницький був запрошений М.Грушевським до співпраці у Комісії УАН з дослідження Запоріжжя і Степової України¹³⁵. Того ж року за вагомих внесок у розвиток вітчизняної науки Дмитро Іванович був обраний членом-кореспондентом ВУАН.

1925 р. громадськість відсвяткувала 70-річчя від дня народження “Нестора” Запорізької Січі. Ця дата не залишилася поза увагою й української наукової еміграції у Празі, де перебували давні колеги Д.Яворницького, зокрема Василь Біднов та Дмитро Дорошенко, які, так само, як і 1913 р. (під час святкування 30-річного ювілею вченого), виступили з доповідями на урочистому засіданні Історико-філологічного товариства у Празі¹³⁶.

Важливою подією в житті Д.Яворницького наприкінці 1920-х рр. була комплексна науково-дослідна археологічна експедиція на Дніпробуді, яку він очолював протягом 1927–1932 рр.¹³⁷ Значних зусиль Дмитро Іванович доклав щодо формування колективу експедиції, до якого залучив уже відомих дослідників і початківців. У її складі працювали археологи, етнографи, фотографи, креслярі: А.Добровольський, М.Міллер, О.Федоровський, В.Грінченко, П.Смолічев, М.Рудинський, Ф.Кіранов, Г.Авраменко, В.Соляник, І.Северин, П.Козар, О.Тахтаї, Е.Федорович, Т.Тесля, В.Білецька та ін. Результати цієї експедиції певною мірою здобули висвітлення на сторінках наукового “Збірника” Дніпропетровського історично-археологічного музею, що вийшов у 1929 р. за редакцією Д.Яворницького.

Внаслідок широкомасштабних досліджень на Дніпробуді наука збагатилася практичним досвідом і теоретичними узагальненнями. До наукового обігу було введено безліч історичних пам'яток. Як зазначила відомий археолог, професор І.Ковальова, здобуті пам'ятки “вперше дали змогу реконструювати стародавню історію Наддніпрянщини”.

Відчуваючи ступінь відповідальності вчених щодо місії цієї експедиції, Дмитро Іванович відзначив, що “нам ніхто не простить, якщо ми не зуміємо глибоко дослідити узбережжя та острови Дніпра, що їх тепер затопить вода”.

Води Дніпра мали поглинути й пороги – невід'ємну частину й унікальну окрасу ландшафту Придніпров'я. Існувало 9 великих порогів, що тяглися від Старого Кодака до слободи Ляхівки: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситецький, Вовніговський, Будильський, Лишний і Вільний. Коли стало відомо, що дніпрові пороги внаслідок пуску Дніпровської ГРЭС будуть затоплені, тоді посилювався потік відвідувачів сюди, щоб побачити на останнє, “як водяні хвилі Дніпра-Славути співають по гранітних порогах”. А кращого гіда, ніж Д.Яворницький, неможливо було й уявити. Багатьох вабила подорож із “енциклопедистом козаччини”, його захоплюючи розповідь про пороги, історичні події, що відбувалися тут. Свого часу Євген Чикаленко, переповнений враженнями від подорожі з Дмитром Івановичем, відзначив, що “пройтись з Яворницьким дніпровими порогами – се ж пережити всю минувшину, уявити у всіх дрібницях запорозьке життя”¹³⁸. Збирався до Д.Яворницького на дніпрові пороги і видатний український історик Михайло Грушевський. На жаль, ця подорож не здійснилася¹³⁹.

Історія склалася так, що Д.Яворницькому довелося “протягом всього життя і всієї праці зібрати і списати всю спадщину Запоріжжя”, і ми можемо лише здогадуватися, що відчував літній академік, коли води Славутича поглинули дніпрові пороги, узбережжя й острови, де відбувалися доленосні події української історії, де вирувала люба його серцю запорізька вольниця. Проте, попри все, залишилася непорушна народна пам'ять про дніпрові пороги. У збереженні цієї пам'яті

велику роль відіграв саме Д.Яворницький і, зокрема, його історично-географічна книга “Дніпрові пороги” (Харків, 1928), що містить численні, тепер уже унікальні, фотографії дніпрових порогів.

Логічним підсумком багаторічної напруженої науково-дослідної праці Д.Яворницького стало обрання його у 1929 р. дійсним членом ВУАН. Така висока оцінка його діяльності надала вченому творчої енергії. Не дивлячись на похилий вік, Дмитро Іванович мріяв про здійснення нових планів. Як і завжди, він багато працював. Не випадково давній однодумець академіка Антон Синявський порівнював Д.Яворницького із запорізьким дубом, що “велетенськи стоїть на сторожі наукової справи і під його вітками знаходять захист молоді робітники”¹⁴⁰.

Проте вже насувалися страшні сталінські часи, набирали оберти масові чистки від “неблагонадійної” інтелігенції, тотальне стеження, викриття “шкідників”, доноси, фабрикавалися справи і проводилися гучні процеси.

Хоча Д.Яворницький і не брав участі у політичному житті, однак він перебував на обліку в ДПУ як соціально небезпечний елемент. Уже в першій половині 1920-х рр. за ним було встановлено таємний нагляд. В архівах було виявлено донос на Д.Яворницького, в якому йшлося про те, що історик передрікав всенародне повстання проти радянської влади¹⁴¹. Знаходячись під “прискіпливим оком” системи, Дмитро Іванович не боявся підтримувати, заступатися, прохати, влаштовувати на роботу до музею, залучати в експедиції тих, хто зазнав утисків із боку влади. Наприкінці 1920-х рр. розпочалися перевірка музеїв робітничо-селянськими інспекціями, скорочення штатів, звільнення співробітників старої школи, реорганізація музейної структури. У музейному співтоваристві України того часу було відомо, що у Д.Яворницького в музеї можна знайти притулок і займатися улюбленою працею. Збереження творчого потенціалу музейної справи в Україні під час утисків із боку тоталітарної системи є великою заслугою Дмитра Івановича.

До суду над членами сфальсифікованих ДПУ “Спілки визволення України” (СВУ) та “Українського національного центру” було притягнуто багато тих, із ким Д.Яворницький приятелював і співпрацював. І хоча самого академіка у 1930-ті рр. не заарештували, його активно таврували на різних зборах та у пресі. У червні 1932 р. заступник директора музею Я.Ходак звинуватив Дмитра Івановича у реакційності, ігноруванні марксистсько-ленінської методології, усуненні з музею співробітників-комуністів. А на бюро міськкому КПУ (5.08.1933) учений був обвинувачений у буржуазному націоналізмі, підтримці членів СВУ, у наданні можливостей працювати в музеї різним “петлюрівцям” тощо. Не забули нагадати йому про його активну громадську діяльність у дожовтневий період. У постанові бюро “Про стан крайового музею” відзначалося, що “музей під керівництвом українського націоналіста академіка Яворницького разом з усім штатом класово ворожих елементів, які скупчилися в музеї, являє собою впродовж тривалого часу, аж до сьогоднішнього дня, один з організаційних центрів націоналістичної контрреволюційної роботи на Україні”.

В унісон з офіційною владою таврувала Д.Яворницького і місцева преса. 27 серпня 1933 р. у газеті “Зоря” з’явилася стаття А.Горба “Кубло націоналістичної контрреволюційної пропаганди”, в якій працівники музею на чолі з директором обвинувачувалися в “антирадянських націоналістичних діях”, у пропагуванні історичного минулого і своєрідності культури запорожців, що, на думку автора статті, було потрібним “націоналістичній контрреволюції”¹⁴².

Після такого нищівного обвинувачення, за наказом міністра освіти УРСР В.Затонського від 31 серпня 1933 р., Д.Яворницького було звільнено з посади директора музею. Під час обшуку 23 вересня у нього були забрані особисті речі. До моральних страждань додалися ще й фізичні. Не можна без болю читати листа Д.Яворницького до його приятеля О.Коваленка: “Так, друже мій Олекса Васильо-

вичу, мене зовсім вичистили з музею... Настрій у мене надзвичайно тяжкий. Боюсь сам за себе”¹⁴³.

Не витримавши такої несправедливості, вчений тяжко захворів, майже на півроку. Його вороги написали ще й до Києва, щоб із Д.Яворницького зняли звання академіка, але, за словами самого Дмитра Івановича, “там їм сказали – це вже “зась””. Із академіків його “не скинули”, але чотири місяці не виплачували академічної пенсії. Ті часи були дуже тяжкі для вченого та його родини. Щоб не вмерти з голоду, доводилося продавати різні речі і з того й жити.

Намір розправитися з Д.Яворницьким влада не полишила. 1937 р. була сфабрикована чергова справа так званого “Українського націоналістичного контрреволюційного підпілля” на чолі з головою РНК П.Любченком. Лідером цієї організації у Дніпропетровську був “визнаний” завідувачий обласним відділом народної освіти С.Крупко. Не забули і про Д.Яворницького, котрого також “зарахували” до верхівки цього “підпілля” й відвели роль “натхненника”, який здійснював зв’язок із закордоном, ще починаючи з 1920-х рр. (спочатку через художника І.Репіна, а по смерті останнього – через його дочку В. Репіну). Заарештовані по цій справі були примушені слідством давати свідчення проти Д.Яворницького. Проте самого вченого (літню й хвору людину) не заарештували¹⁴⁴.

Деякий час після вигнання з музею і через тривалу хворобу Д.Яворницький працював в основному над “Словником української мови” та обробкою фольклорних матеріалів. Він досить скептично ставився щодо видання його творів у цей період і вважав, що “мабуть, наші великі археологічні здобутки нескоро побачать світ”. Як академік, він кожного року звітував перед Академією, складав плани творчих досліджень, їздив на чергові академічні сесії.

В останні роки свого життя Д.Яворницький працював над темою “Послідовна зміна народів у південній частині України”, готував до друку збірку народних пісень, написав історію міста Катеринослава (уперше ця книга побачила світ 1989 р.), спогади про М.Костомарова, І.Репіна, Л.Толстого, В.Тарновського. 1939 р. Д.Яворницький був обраний до складу ювілейної Шевченківської комісії, що була створена з нагоди 125-ої річниці від дня народження кобзаря. До цього ювілею вчений підготував статті “Шевченко і Репін” та “І.Ю.Репін про Т.Г.Шевченка”. Дмитро Іванович залишався вірним своєму правилу – працювати, “не чекаючи нізвідки і ні від кого ні нагороди, ні похвали”, працювати доти, “поки служать тобі руки і поки б’ється живе серце в твоїх грудях”, працювати “на користь народу і на благо Батьківщини, дорогої тобі”¹⁴⁵.

І в останні роки свого життя Дмитро Іванович вів жваве листування з колегами, старими друзями. До нього зверталися за порадою, творчою консультацією; редакції часописів прохали написати статтю чи спогади про стосунки з відомими діячами. Багато людей відвідали того часу затишну гостинну оселю “запорізького батька”. Вірним другом і помічницею Дмитра Івановича до останнього залишалася його дружина Серафима Дмитрівна.

Напружене і насичене подіями життя академіка Д.Яворницького перервалося о п’ятій годині ранку 5 серпня 1940 р. Як розповідала дружина вченого, Дмитро Іванович “випив чашу страждань до останньої краплі. Мучився, кричав, стогнав”. Ховали Д.Яворницького 6 серпня 1940 р. о 8-й годині вечора на новому кладовищі у степу. Був оркестр тієї музики, яку завжди слухав історик у парку ім. Т.Шевченка. Говорили промови. С.Яворницька запам’ятала промову, яку українською мовою чудово сказав артист України А.Хорошун.

Указом Президії Верховної Ради УРСР “Про увічнення пам’яті академіка Д.І.Яворницького” від 11 жовтня 1940 р. його ім’я було надане Дніпропетровському історичному музеєві. Увічнюючи пам’ять видатного вченого, Дніпропетров-

ський виконком облради депутатів трудящих 18 липня 1946 р. прийняв рішення про відкриття філіалу історичного музею в будинку академіка Д.Яворницького (м. Дніпропетровськ, площа Шевченка, 5). Проте лише 18 липня 1964 р. було відкрито меморіальний будинок-музей і встановлено меморіальну дошку. Однак після короткочасної “відлиги” 1960-х рр. почався новий наступ тоталітаризму і цей музей було закрито на “реставраційні роботи”. Знову його було відкрито 3 листопада 1988 р. Заповіт ученого поховати його біля стін створеного ним музею був виконаний лише 1961 р., коли було зроблено перепоховання. 8 листопада 1995 р., з нагоди 140-річчя від дня народження академіка у Дніпропетровську біля історичного музею його імені відбулося урочисте відкриття пам’ятника видатному вченому (скульптор – В.Наконечний, архітектор – В.Мірошніченко). Цей пам’ятник споруджений на народні кошти.

Д.Яворницький належав до учених із широким дослідницьким діапазоном. Як представник романтичного народництва в українській історіографії, він виявляв великий інтерес до соціально-побутової історії, до проблем мови, фольклору, піснетворчості, духовності українського народу¹⁴⁶. Формування історика відбувалося у період утвердження народницької ідеології в національній свідомості українців¹⁴⁷. Народницька школа характеризувалася міцним зв’язком між історичними та етнографічними інтересами й ілюстративно-описовим методом дослідження. У центрі уваги народницької історіографії були народ, його історія і культура.

Д.Яворницькому вельми імпонувала ідея “народної історії” М.Костомарова. У життєписі останнього Дмитро Іванович відзначив: “Костомаров має величезне значення як історик духовного розвитку, духовного життя свого народу. Він ... невідступно проводив у своїх працях ідею народної історії”¹⁴⁸.

Кожний народ, вважав Д.Яворницький, має свою вдачу і свої звичаї, стійкість яких визначає його суспільний устрій¹⁴⁹. Проте історичний розвиток відбувається за своїми внутрішніми законами, порушення котрих, на думку вченого, призводить до боротьби народів. Так, порушення економічної рівноваги в державі, тобто зубожіння і гноблення народу з боку панства, зазначав історик, викликає намагання народу вийти з цього стану через боротьбу з іншим народом¹⁵⁰.

Романтична складова творчості Д.Яворницького здобула яскраве висвітлення в ідеалізації ним козацької держави, героїзації козацтва. Не випадково, сучасники вважали Дмитра Івановича співцем козацької слави. Для Д.Яворницького романтика був притаманний емоційно-психологічний підхід до минулого, в яке він намагався “проникнути”, відчувати його “дух”, вжитися в нього, зрозуміти людей того часу та їх події, зазирнути зсередини у минуле. Як підкреслив В.Ульяновський, унікальність Д.Яворницького становить рідкісний факт проникнення історика “у предмет своїх студій до такої міри, що останній став осердям особистого життя самого дослідника. Козацька психологія, звичаї, світогляд, “козацька душа” загалом були не просто пізнані Яворницьким, а всупереч його волі перейняті ним самим”. Саме цим зумовлюється і “переважаючий етнографічний метод в усіх працях історика: лише етнографія давала можливість уявити, пізнати і відтворити стиль життя, моделі поведінки й мислення козацтва”. На прикладі Д.Яворницького спостерігаємо неймовірно “органічне поєднання суб’єкта і об’єкта вивчення, автора і героя, історичних реалій і суб’єктивно-інтимних, навіть інтуїтивних почуттів”¹⁵¹.

Сучасники вважали Д.Яворницького “етнографічним українцем”, називали його “запорозьким характерником”, “запорозьким батьком”, а І.Репін вивів в образі козака-писаря на картині “Запорожці пишуть листа турецькому султанові”. Це зображення символізувало психологічне й інтелектуальне “злиття” Д.Яворницького з предметом його дослідження¹⁵². Сам учений називав себе “Дмитром Байдою”, “козаком-неборакою”. Не тільки у творчості, а й у повсякденному житті

ті Дмитра Івановича, у його побуті й лексиконі постійно була “присутня” запорізька тематика.

Виходячи з того, що романтизм – це не тільки культурне явище, але і стан душі людини, настрої, тип мислення¹⁵³, зазначимо, що у творчості Яворницького-романтика важливу роль відігравав його внутрішній стан, емоційні переживання і настрої. Ще з дитинства він мріяв побачити святе для нього місце Запорізької Січі й тому, коли це виявилось можливим, учений самовіддано поринув у здійснення своїх мрій, “измерил, исходил, истоптал ногами” терени колишнього Запоріжжя. Ціннісна система Д.Яворницького складалася з таких понять, як “Дніпро”, “пороги”, “Запоріжжя”, “запорожці”, “степ”, “пісня”, “сопілка”. Ці поняття були для нього вищими над усе. “Вечно бы скитался, в буквальном смысле слова скитался, по степи, вечно бы слушал живой шум живого Днепра”¹⁵⁴. Не випадково, у творчій спадщині дослідника немало творів, написаних у формі подорожніх записок. Саме в ареалі колишнього існування запорожців відчував Д.Яворницький найбільшу гармонію власного існування.

Образність мови, емоційне забарвлення історичних творів Д.Яворницького дозволяють віднести його до істориків-художників. Як відзначив літературознавець Л.Скупейко, ідея “художньої історії” Дмитра Івановича тісно пов’язувалася з костомаровською ідеєю “народної історії”¹⁵⁵. Покажемо є те, що у творчості його кумира М.Костомарова, Д.Яворницькому вельми імпонували високі художні риси костомаровських творів, художні засоби передачі колориту епохи, намагання через використання українського фольклору більш адекватно відтворити історичні події минулого.

Д.Яворницький був безмірно закоханий у предмет свого дослідження. Загалом його захоплювало усе старовинне. Проте це захоплення, за власним визначенням ученого, було “не захопленням бездіяльного розуму, а необхідною потребою кожної освіченої людини, яка ревно ставиться до діянь своїх пращурів і турботливо зводить будівлю для своїх нащадків”¹⁵⁶.

Як уже зазначалося, особливістю дослідницької методології вченого був новаторський для того часу комплексний підхід як до предмета дослідження, так і до джерельної бази останнього. “Я не мог довольствоваться изучением одних только военных подвигов запорожцев, – писал він, – а непременно хотел представить себе, в возможной полноте, и всю внутреннюю их жизнь”¹⁵⁷. Як підкреслив М.Ковальський, заслугою Д.Яворницького була реалізація ним нових підходів до вивчення історії запорізького козацтва – намагання її реконструкції шляхом звернення до середовища козаків, майже в тотожному ареалі їхнього проживання, із врахуванням автентичних природних, кліматичних умов і топонімів¹⁵⁸. Д.Яворницький уперше в історіографії залучив у свої дослідження великий масив різних типів історичних джерел. Ученого можна вважати “піонером” комплексного джерелознавства у царині дослідження історії запорізького козацтва.

Уже в першій своїй монографії “Запорожье в остатках старины и преданиях народа” історик подав власну класифікацію використаних ним джерел. Усі джерела він поділяв на 2 великих класи: “залишки” і “перекази”, що відповідало загальноприйнятій у тогочасній історіографії класифікації джерел.

У той період в історичній науці панував позитивізм, згідно з яким наука мала ґрунтуватися на вивченні конкретних фактів, які дослідники вважали їх “позитивними фактами” – “слідами” людської діяльності, котрі збереглися в джерелах у вигляді “залишків” чи “переказів”. Для істориків-позитивістів головним були документи: “тексти, нічого, окрім текстів”, ніяких висновків та узагальнень, ніяких теорій, законів, міркувань, пояснень. Девізом позитивістської історіографії була формула: “Історія робиться за документами”. Академічна історіографія суворо дотримувалася чіткої ієрархії джерел і визнавала домінанту саме документального матеріалу.

Д.Яворницький, навпаки, як прихильник комплексного підходу до вивчення історії запорізького козацтва, не обмежувався лише писемними джерелами. Він вважав, що тільки шляхом кропіткого студіювання топографії запорізького краю, народної словесності в тісному зв'язку з побутом народу (різноманітними етнографічними даними про його життя) можна зрозуміти “душу і серце” народу. Учений підкреслював, що серед місцевої людності важко розшукати саме “залишків” запорізької культури, і, якщо вони є, то у досить незначній кількості. Тому будь-які спогади (“перекази”) про запорожців є вельми важливим джерелом.

І тому не випадково, що Д.Яворницький, для якого фольклорні джерела (перекази, пісні, оповідання “чудових дідів” тощо) мали таку ж цінність, що й писемні джерела, зазнав негативної критики з боку “суворої” позитивістської науки, зокрема такого “камінного документаліста”, як О.Лазаревський.

Проте на прикладі Д.Яворницького спостерігаємо поєднання представника романтичного історичного народництва та історика-позитивіста. Якщо формування ученого відбувалося під впливом романтичного народництва, то його “входження” в науку відбувалося у період, коли, за визначенням М.Грушевського, народницький напрямок в українській історіографії еволюціонував від романтичного історичного народництва до чисто документальних праць кінця ХІХ ст.¹⁵⁹ Не випадково, сучасний історик С.Леп’явко визначив головну фундаментальну працю Д.Яворницького “Історію запорозьких козаків” зразком позитивізму в українській історіографії¹⁶⁰.

Д. Яворницький вважав своїм головним завданням – виявлення і публікацію джерел. Однією з найважливіших складових творчого доробку Дмитра Івановича є його археографічні праці. Учений опублікував значний корпус писемних джерел. Окрім спеціальних збірників документів (“Сборник материалов для истории запорожских козаков”, “Источники для истории запорожских козаков”, “До історії Степової України”), вельми насичені цитуванням документів та інших видів писемних джерел конкретно-історичні твори Д.Яворницького, особливо 2-й та 3-й томи його фундаментальної монографії “Історія запорозьких козаків”. Крім того, дослідник упорядкував і видав каталоги, як результат камерального опрацювання пам’яток із музейних та приватних зібрань. Під час святкування 30-ліття його науково-педагогічної діяльності (1913 р.) Дмитро Іванович відзначав, що можна не погоджуватися з тим, що він писав, можна написати краще за нього, проте ніхто не переробить тих джерел, які він опублікував. Щоб зібрати ці джерела, підкреслив ювіляр, “я все життя працював, а тепер все це можна використовувати, сидючи у кабінеті”. Д.Яворницький був неперевершеним шукачем джерел. Пошук і збирання пам’яток були його справжньою “стихією”. І це не випадково, бо “культ джерел, нестримний потяг до їх розшуку та описання” був “родовою рисою” українських істориків-романтиків¹⁶¹. Для Д.Яворницького, як історика-романтика, запорізькі старожитності були не тільки джерелом для наукових студій, а й предметом естетичної антикварної насолоди.

Значних зусиль Д.Яворницький доклав до збереження та вивчення культових пам’яток. 1906 р. він одержав дозвіл Синоду на вилучення з церков культових речей (схоронність яких церкви не мали змоги забезпечити) із метою їхнього зберігання у Катеринославському музеї ім. О.М.Поля. Завдяки цим заходам, Дмитро Іванович зібрав великі колекції ікон, церковного одягу, культових стародруків, дрібної культової пластики тощо. У музеї був створений церковний відділ, а в церковному залі експонувалися великі кам’яні хрести з могил запорожців, церковний одяг, аналог з останньої запорізької Покровської церкви, а також стародруки, що були вкладами запорізьких козаків у церкви Нової Січі (1734–1775) тощо.

Аналіз джерельної бази історичних, історико-етнографічних та історико-географічних творів Д.Яворницького свідчить, що, окрім джерел, виявлених ним

особисто, учений використовував джерела, які йому “постачали” місцеві аматори з Катеринославщини, Херсонщини, Полтавщини та інших регіонів України¹⁶². Вони проводили власні дослідження, збирали приватні колекції, брали участь в археологічних дослідженнях, які здійснював Д.Яворницький. Швидко навкруги поширювалися чутки про ученого, який розкопує кургани, шукає запорізькі скарби, збирає старовинні речі, записує пісні, легенди, прислів'я тощо. Багато людей повідомляли ученого про кургани та старожитності, що були у тій чи іншій місцевості, й “постачали” йому різні речі, згадували пісні і перекази, що їх співали та розповідали ще їхні діди – свідки минулих подій.

Залучення до евристичної роботи широкого аматорського загалу є однією з особливостей творчої лабораторії Д.Яворницького. Сам він такий метод дослідження пояснював бажанням “возможно ближе стать к малороссийскому населению края и через то обогатить себя различного рода этнографическим материалом, очень ценным в моих глазах”. “Я не находил более удобного и более простого способа для сближения с простым народом, – підкреслював дослідник, – как раскопки курганов или могил”¹⁶³.

Розробляючи “магістральну” тему своїх наукових зацікавлень, Дмитро Іванович одночасно студював історію краю, де існувало і діяло запорізьке козацтво, тобто, за визначенням І.Колесник, його дослідження набувають краєзнавчого напрямку¹⁶⁴.

Найбільш значною, суто краєзнавчою працею Д.Яворницького є книга “Історія міста Катеринослава”, написана у 1937 р., але вперше побачила світ у 1989 р. Це був перший популярний за формою нарис з історії великого міста, який охоплював період із 70-х рр. XVIII ст. і до початку 30-х рр. XX ст.

Новий широкий підхід Д.Яворницького до вивчення історії запорізького козацтва, залучення в ареал дослідження даних не тільки історичної, а й інших наук, – все це, на думку сучасних дослідників, “підводило” вченого до створення праць перехідного характеру, сказати б, синкретичних жанрових форм відтворення історичної дійсності. Тяжіння Дмитра Івановича до художнього відображення минулого сприяло тому, що Д.Яворницький “в пошуках сфери вияву своїх задумів і здібностей дедалі частіше звертається до художньої творчості”¹⁶⁵. Прискорила цей процес і негативна критика з боку академічної історіографії.

Д.Яворницького-вченого талановито доповнює Д.Яворницький-письменник, у творчому доробку котрого: роман, повісті, оповідання, поезії. Саме у художніх творах знайшла найбільш повний вираз поетична натура автора, його “здатність” захоплюватись усім яскравим, барвистим, кольористим, “внутрішня потреба до образного висловлювання, яку сковували вимоги наукового об'єктивізму в історичних працях” (П.Єфремов).

Шанувальник деталей, точного відтворення “побутової картини” епохи, Д.Яворницький у своїх художніх творах залишався етнографом. Свої прозові твори він вважав “прямо таки етнографією”, “списаною з живих людей”, які “ще й досі живуть і так само роблять, як у мене написано”¹⁶⁶. Якщо наукові праці Д.Яворницького мають певне художнє забарвлення та, за визначенням П.Єфремова, написані рукою, безперечно, художника, то прозові твори, навпаки, відзначаються “документалізмом” характерів героїв і побуту, детальністю¹⁶⁷. Проте художнім творах Д.Яворницького притаманне й глибоке дослідження внутрішнього світу людини¹⁶⁸.

Прозові твори ученого є своєрідним наслідком його збирацької роботи. Підтверджує це і назва його збірки оповідань “Поміж панами”, про яку сам автор зазначав, що це ціла галерея типів сучасного українського панства, з яким йому “приходилось стріватись на широкому шляхові” його “гайдамацького життя”¹⁶⁹.

Створені Д.Яворницьким реалістичні картини з життя українського села продовжують традиції української класичної літератури. І.Нечуй-Левицький вва-

жав, що у художніх творах Дмитра Івановича є таке, що “трапляється найбільше в англійських письменників, у Діккенса, Штерна, Шерідана”¹⁷⁰. Д.Яворницький-письменник, за своєю творчою манерою, належав до художньо-епічної традиції ХІХ ст., а у поетичній творчості – до фольклорно-історичної течії українського романтизму. Серед його поетичних творів – історичні (“На скасування Січі”, “Перед Полтавським боєм”), вірші-посвяти (Т.Шевченкові, М.Костомарову, М.Сумцову, М.Кропивницькому, М.Заньковецькій та ін.). Найбільш значним художнім твором Д. Яворницького є автобіографічний роман (автор називає його повістю) “За чужий гріх” (1907), в якому висвітлюються взаємини інтелігенції з народом.

Майже усі читачі відзначали чудову українську мову художніх творів Дмитра Івановича, її образність, музикальність. На відміну від наукових праць, котрі написані російською мовою, літературні твори Д.Яворницького написані українською, і майже усі вони побачили світ після 1905 р., коли тиск на українське друковане слово був послаблений.

Твори Д.Яворницького мали широку народну аудиторію, були вельми популярні (передусім художні) особливо у селах, містечках, тобто у провінції. Дмитро Іванович, за визначенням П.Єфремова, був “масовим” українським письменником.

Д.Яворницький був натхненним, емоційним дослідником і популяризатором рідної історії. Його твори, лекції та екскурсії справляли на читачів і слухачів ефект своєрідного “каталізатора” у пробудженні історичної пам’яті, національної свідомості. Твори вченого вимагали “працювати” не тільки розум, а й душу, серце, почуття.

Не випадково, приятель Д.Яворницького, видавець П. Бабкін вбачав у ньому не стільки вченого, скільки глибокої душі людину, душі чутливої й вразливої, котра, як у дзеркалі, повинна відображати у собі увесь навколишній світ, з усіма його радощами і стражданнями¹⁷¹.

Д.Яворницький сам відчував у собі поетичність душі. “Я сам не поет, – писав він К.Білиловському, – але ж маю поетичне чуття”¹⁷². Близькість ученого до поетичної стихії втілювалася у словах, які він так любив повторювати: “Ми – археологи-поети”, “ми – історики-художники”.

Великий вплив на формування поетичної натури Д. Яворницького-історика і письменника мала творчість М.Гоголя, Т.Шевченка, Г.Сковороди, Я.Щоголіва та ін. Не може не виникнути асоціацій із твором М. Гоголя, коли читаємо у Д.Яворницького рядки, присвячені описанню ночі на Дніпрі¹⁷³.

У декого книги Д.Яворницького з історії запорізького козацтва асоціювалися зі співом кобзаря. Херсонський приятель Дмитра Івановича Л.Попов казав, що коли він слухає кобзаря, то думкою переноситься у поетичну історію Запоріжжя Д. Яворницького¹⁷⁴, а роменський письменник і музейник І.Голюн писав історикові: “Ви – сама поезія. Вашу душу, втілену у вивчення старовини, в любовне збирання кожної рисочки минулого людського побуту – я відчуваю і шаную”¹⁷⁵.

Д.Яворницький поєднував у собі історика-художника з істориком-дослідником¹⁷⁶. Для першого характерним є “вживання у минуле, інтуїтивне осягнення його і творче зображення”. Сила таланту такого історика криється в його уяві, за допомогою якої він воскрешає далекі образи минулого, “викликає” їх з історичної далечини і, стираючи грані часу, робить минуле сьогоденням, яке проходить перед нашими очима. А головною ознакою історика-дослідника є його здібності розшукувати факти. Сам Д.Яворницький вважав себе більше “художником”, ніж ученим. Для багатьох він був “істориком-художником”, який яскраво зображує найкращі риси запорожців – лицарів мужності й волі, пробуджує у читачів кращі риси душі й викликає любов до Батьківщини¹⁷⁷.

Не випадково, свідома українська інтелігенція поклала на Д.Яворницького великі надії у справі створення белетристичних творів з історії запорізького ко-

зацтва, які “захоплять читача і навернуть його до бажання ґрунтовніше познайомитись із минулим України, її історією”. Провідні діячі української громадськості надавали великого значення історичній белетристиці у справі відродження національної свідомості. “Наша українська історія, – зазначав у листі до Д.Яворницького український громадський діяч і письменник з Кубані Г.Доброскок, – від Богдана до Мазепи, має великий інтерес задля сучасного стану, і всяка белетристична детально намальована річ має в наші часи велику вартість”. Це положення не втратило актуальності й сьогодні.

Враховуючи велике наукове та культурне значення творчої спадщини Д.Яворницького, Академія наук УРСР у 1988 р. ухвалила спеціальну постанову про видання вибраних праць ученого у 20-ти томах (21 книзі). 2004 р. побачив світ 1-й том цього зібрання¹⁷⁸. Раніше були перевидані такі монографії вченого, як тритомна “Історія запорозьких козаків”, “Дніпрові пороги”, “Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозького низових козаків”, “Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний”, “Запорожжя в залишках старовини та переказах народу”, “Вольності запорозьких козаків”, альбом “З української старовини”, роман “За чужий гріх”, фольклорний збірник “Пісні, наспівані Д.Яворницьким”. Уперше побачили світ “Історія міста Катеринослава” та “В.В.Тарновський”.

Життя Д.Яворницького є яскравим прикладом безкорисливого служіння науці й рідному народові, остронь болючих проблем якого вчений ніколи не стояв. Він належав до кращих представників української інтелігенції, якій на початку ХХ ст. вдалося у складних умовах активізувати національний рух і створити інфраструктуру для розвитку національної культури.

Оцінюючи творчі надбання Д.Яворницького, його учитель, колега і друг, академік М.Сумцов зазначив: “Ви в житті своєму стільки турбувались за все добре і позасвічували стільки ліхтарів, що вони повинні освітлювати увесь шлях Вашого життя і нести Вам задоволення, втіху та радість”¹⁷⁹.

І сьогодні “ліхтарі”, засвічені Д.Яворницьким, освітлюють шлях тим, хто продовжує його традиції, примножує наукові та духовні надбання українського народу. Твори видатного “Нестора” Запорізької Січі перевидуються масовими тиражами. Ними захоплюються мільйони читачів. Створений ученим музей зберігає і примножує унікальні колекції історичних пам’яток. Творча спадщина академіка Д.Яворницького успішно “працює” на пробудження історичної пам’яті й збагачення духовних скарбів українського народу.

Майже століття тому український громадський діяч і письменник В.Александров висловив Д.Яворницькому щире і сердечне “земляцьке спасибі” і зазначив, що це “Вам скаже і вся Україна, та і весь учений світ за Ваші розвідки Запорожського краю і за таке старанне і дотепне його описання, якого до Вас не було, та й після Вас не буде”¹⁸⁰.

¹ Бібліографію праць Д.Яворницького див.: Гапусенко І. М. Дмитро Іванович Яворницький. – К., 1969. – С. 43–54; Шубравська М. М. Д.І.Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1972. – С. 234–245; Яворницький Дмитро Іванович (1855 – 1940) // Бібліографія вчених ДДУ. Гуманітарні науки. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 4–8.

² Огляд літератури з історії життя та творчості Д.Яворницького див.: Гапусенко І.М. Знач. праця. – С. 37–42; Шубравська М.М. Знач. праця. – С.6–10; Двірна К.П. Сучасні проблеми історіографічної дослідженості творчості Д.І.Яворницького // Регіональне і загальне в історії. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 33–35.

³ Див.: Бібліографічний покажчик праць професора Дмитра Івановича Яворницького (1883–1928) // Збірник [Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею]. – Дніпропетровськ, 1929. – С. 261–272.

⁴ Полонська-Василенко Н. Моя наукова праця // Український історик. – 1983. – № 2–4. – С. 48.

⁵ Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 172.

⁶ Ченцова Н.В. Д.І.Яворницький як історик Нової Січі // Проблеми історіографії та джерелознавства історії України. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 333–345; Воронов В.І. Оцінка О.М.Лазаревським наукових праць Д.І.Яворницького // Регіональне і загальне в історії. – С. 36–38.

⁷ Шубравська М.М. Зазнач. праця. – С. 69; Заруба В. Великий історіограф // Київська старовина. – 1996. – № 1. – С. 8; Скупейко Л. Художня проза Д.І.Яворницького // Там само. – С. 21.

⁸ Щира дяка за корисну працю: Вітальні телеграми Д.Яворницького з нагоди 30-ліття його літературно-наукової діяльності (1913 р.): З музейної колекції. – Дніпропетровськ, 1998. – 28 с.

⁹ Єфремов П. Письменник-кольорист (До українського літературного руху на Катеринославщині) // Єфремов П. Молитва богу невідомому: Літературно-критичні статті. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 54; Білий В. Минуле етнографії на кол. Катеринославщині та її сучасні завдання // Збірник. – С. 249; Матвієвський П. 25-річчя Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею // Там само. – С. 5–43.

¹⁰ Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. – К., 1957. – С. 16.

¹¹ Яворницький Д.І. Про значення українського козацтва // Укр. іст. журн. – 1968. – № 7. – С. 118–127.

¹² Шубравська М.М. Зазнач. праця.

¹³ Українські народні пісні, наспівані Д.І.Яворницьким: Пісні та думи з архіву вченого. – К., 1990; Яворницький Д. І. За чужий гріх. – Харків, 1993; Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. Ч. 1–2. – К., 1995.

¹⁴ Див.: Вчений-подвижник. – Дніпропетровськ, 1991. – 80 с.

¹⁵ Див.: Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: Матеріали наукових читань Д.І.Яворницького: Зб. статей. – Запоріжжя, 1993.

¹⁶ Див.: Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наукової конф., присв. 140-річчю від дня народження Д.І.Яворницького та 90-літтю XIII археологічного з'їзду (листопад 1995 р.). – Дніпропетровськ, 1995. – 328 с.

¹⁷ Яременко І.І. Археологія у житті та науковій спадщині академіка Д.І.Яворницького: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1994; Руснак І.Є. Літературна творчість Д.І.Яворницького і розвиток української прози початку ХХ століття: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – К., 1995.

¹⁸ Ковальський Н.П. Д.И.Яворницкий и город на Днепре // Яворницкий Д.И. История города Екатеринослава. – Днепропетровск, 1989. – С. 5–14; Гуржій О.І. Людина повна любові і знань // Яворницький Д.І. Дніпрові пороги. Дніпропетровськ, 1898. – С. 5–9; Сергієнко Г.Я. Яворницький та його історична праця “Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків” // Яворницький Д.І. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 3–15; Смолій В.А. Літопис українського козацтва // Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1. – С. 9–20; Сварник І. Від перекладача // Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Львів, 1990. – Т. 1. – С. 5–10; Шубравська М.М. Харківський період життя Д.І.Яворницького та його автобіографічний роман “За чужий гріх” // Яворницький Д.І. За чужий гріх. – С. 5–26; Її ж. Рання наукова діяльність Д.І.Яворницького та його перша історико-народознавча монографія про Запорожжя // Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – К., 1995. – С. 5–26.

¹⁹ Чабан М. Сучасники про Д.І.Яворницького. – Дніпропетровськ, 1995; Савченко В.В. Народжений під знаком Скорпіона: Психологічна драма на дві дії. – Дніпропетровськ, 1997. – 108 с.; Шаповал І. Козацький батько: Образ Д.І.Яворницького у спогадах письменників, діячів культури та науки. – Кривий Ріг, 1989. – 255 с.

²⁰ Журба О.І. Діяльність Д.І. Яворницького в Катеринославській “Провісті” // Питання історії України: історико-культурні аспекти. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 80–88.

²¹ Заруба В. Великий історіограф // Київська старовина. – 1996. – № 1. – С.5.

²² Там само. – С. 7.

²³ Про внесок М.Ковальського у дослідження життя та творчості Д.Яворницького див.: *Абросимова С.В.* "Personalica" у творчому доробку професора М.П.Ковальського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 43–50.

²⁴ *Ковальський М.П.* Історіографічні аспекти у науковій спадщині Д.І.Яворницького: (деякі роздуми історика) // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва. – Запоріжжя, 1993. – С. 105.

²⁵ *Він же.* Місце Д.І.Яворницького у вітчизняному історіографічному процесі // Вчений-подвижник. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 6.

²⁶ *Кіржаєв С.М., Ульяновський В.І.* Особисті матеріали Д.І.Яворницького у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР // Там само. – С. 15–19; *Піцик О.В.* Архівні документи Д.І.Яворницького в експозиції меморіального будинку-музею академіка // Скарбниця ріднокраю. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 34–39; *Ковальський М.П.* Невідомі документальні свідчення про варшавський період наукової діяльності Дмитра Яворницького (1895–1896 рр.) // До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903–1916 рр.). – Дніпропетровськ, 1993. – С. 5–21.

²⁷ Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького: Каталог музейної колекції. – Дніпропетровськ, 1992. – 220 с.; Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького (далі – ЕСЯ). – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1: Листи вчених до Д.І.Яворницького. – 888 с.; 1999. – Вип. 2: Листи діячів культури до Д.І.Яворницького. – 460 с.

²⁸ Чернігівський історичний музей (далі – ЧІМ). Ал-52-329/1/539. Лист Д.Яворницького до О.К.Коваленка. 8.08.1907 р.

²⁹ Дніпропетровський історичний музей (далі – ДІМ). – Ф. 10. – Арх-3796.

³⁰ Інститут літератури НАНУ (далі – ІЛ НАНУ). – Ф. 61. – Од. зб. 880.

³¹ ЧІМ. – Ал-52-329/1/539; *Еварницький Д.И.* По следам запорожцев. – СПб., 1898. – С. 199.

³² ІР НБУВ НАНУ. – Ф. 3. – Од. зб. 6949.

³³ ІМФЕ НАНУ. – Ф. 4–3. – Од. зб. 70.

³⁴ Цит. за: *Шубравська М.М.* Д.І.Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1972. – С. 19.

³⁵ *Авчинников А.Г.* Дмитрий Иванович Эварницкий. – Екатеринослав, 1914. – С. 13.

³⁶ Про Я.П.Новицького див.: *Бровко А.С., Бровко Б.А.* Яків Новицький та його імениті предки. – Запоріжжя, 1997; Матеріали перших Новицьких читань. – Запоріжжя, 2002.

³⁷ Див.: *Гваннікова Л.В.* Д.І.Яворницький та Я.П.Новицький: до проблеми взаємин // Регіональне і загальне в історії. – С. 14–16.

³⁸ *Еварницький Д.И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб., 1888. – Т. I. – С. 149.

³⁹ *Тимофеева І. М.* Деякі відомості про родину Д.Яворницького з його епістолярної спадщини // З минувшини Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 41–45; *Тележняк К.О.* З особистого життя академіка Д. І. Яворницького // Скарби музеїв: Матеріали обласної наукової конференції до Міжнародного дня музеїв 2003 р. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 102–106.

⁴⁰ ДІМ. – Ф. 10. – Арх-3789.

⁴¹ ЕСЯ. – Вип. 1. – С. 482.

⁴² ІЛ НАНУ. – Ф. 25. – Од. зб. 22.

⁴³ ДІМ. – Ф.10. – Арх-3801.

⁴⁴ *Горленко В.* Две поездки с Костомаровым // Киевская старина. – 1886. – № 1.

⁴⁵ *Яворницький Д.* В.В.Тарновський //Хроніка-2000. – К., 1996. – Вип. 16. – С.140.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ ДІМ. – Ф. 10. – Арх-12054.

⁴⁸ *Абросимова С.В., Ковальський М.П.* Д.І.Яворницький в Петербурзі // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: Матеріали наукових читань Д.І.Яворницького. – Запоріжжя, 1993. – С. 3–14.

⁴⁹ ДІМ. – Ф. 10. – Арх-3805.

⁵⁰ Там само. – Арх-3811.

⁵¹ Цензурну історію "Запорожжя..." див.: *Олійник-Шубравська М.М.* Рання наукова діяльність Д.І.Яворницького та його перша історико-народознавча монографія про Запо-

рожжя // *Яворницький Д.І.* Запорожжя в залишках старовини та переказах народу. – К., 1995. – С. 20–22.

⁵² *Пыпин А.* Запорожское гнездо // *Истор. вестник.* – 1888. – № 12. – С. 751; *Вестник Европы.* – 1889. – № 1. – С. 449–450.

⁵³ Див.: *Житецкий И.* [Рец. на кн.: *Эварницкий Д.И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб., 1888] // *Киевская старина.* – 1888. – № 11. – С. 36.

⁵⁴ *Яворницький Д.І.* Запорожжя... – С. 32.

⁵⁵ *Олійник-Шубравська М.М.* Рання наукова діяльність Д.І.Яворницького... – С.25.

ДІМ. – Ф. 10. – Арх-3817.

⁵⁷ *Житецкий И.* [Рецензія] // *Киевская старина.* – 1888. – № 12. – С. 71–72.

⁵⁸ ІЛ НАНУ. – Ф. 25. – Од. зб. 29.

⁵⁹ Див.: *Исторический вестник.* – 1887. – Т. XXVIII. – № 6. – С. 630–638; *Екатеринославские губернские ведомости.* – 1889. – № 8, 9, 11.

⁶⁰ *Эварницкий Д.И.* Замечательная страница из истории запорожских козаков // *Екатеринославские губернские ведомости.* – 1889. – № 45. – С. 296–297; № 46. – С. 305, 306; № 47. – С. 313, 314; Выбор войсковой старшины у запорожских козаков // Там же. – № 23–25; Где девались запорожские войсковые клейноды // *Истор. вестник.* – 1889. – Т. XXXVIII. – № 11. – С. 394–403.

⁶¹ *Житецкий И.* [Рецензія] // *Киевская старина.* – 1890. – № 2. – С. 366–368.

ІЛ НАНУ. – Ф. 25. – Од. зб. 30.

⁶³ Див.: *Абросимова С.В.* Книга Д.І.Яворницького “Історія села Фаліївки-Садової” // *Вчений-подвижник.* – С. 46–49.

⁶⁴ Про стосунки Д.Яворницького з І.Репіним див.: *Шубравська М.М.* Д.І.Яворницький. – С. 31–41, 137–144, 224–226.

⁶⁵ *Яворницький Д.И.* Как создавалась картина “Запорожцы” // *Художественное наследство.* И.Е.Репин. – М.; Л., 1949. – Т. II. – С. 57–106.

⁶⁶ *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 544.

⁶⁷ *Олійник-Шубравська М.* 50 листів Д.І.Яворницького до Я.П.Новицького // *Наука і суспільство.* – 1988. – № 11. – С. 51.

⁶⁸ ІР НБВУ НАНУ. – Ф. 3. – Од. зб. 6951.

⁶⁹ *Перкова А., Абросимова С.* Д.І.Яворницький у Середній Азії // *Борисфен.* – 1991. – № 5. – С. 3.

⁷⁰ Див.: *Смолій В. А.* Літопис українського козацтва // *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1. – С. 9–20.

⁷¹ Див.: *Сварник І.* Від перекладача // *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків – Львів, 1990. – Т. 1. – С. 9; *Виноградов Г.М.* Особливості джерельної бази праці Д.І.Яворницького “Історія запорозьких козаків” // *Вчений-подвижник.* – Дніпропетровськ, 1991. – С. 25–27.

⁷² *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1. – С. 25.

⁷³ Там само. – К., 1991. – Т. 2. – С. 15.

⁷⁴ Там само. – Т. 3. – С. 291.

⁷⁵ Там само. – Т. 1. – С. 149, 150.

⁷⁶ Там само. – С. 150.

⁷⁷ Там само. – С. 243.

⁷⁸ Там само. – С. 262.

⁷⁹ Там само. – С. 163, 188.

⁸⁰ Там само. – С. 151, 176; Т. 2. – С. 17.

⁸¹ Там само. – Т. 3. – С. 7.

⁸² Там само. – Т. 2. – С. 144.

⁸³ Там само. – С. 186.

⁸⁴ Там само. – С. 188.

⁸⁵ Там само. – С. 192.

⁸⁶ Там само. – С. 229, 232, 322.

⁸⁷ Там само. – С. 370, 437, 438.

- ⁸⁸ Там само. – С. 257.
- ⁸⁹ Там само. – Т. 3. – С. 286.
- ⁹⁰ Там само. – С. 287.
- ⁹¹ *Яворницький Д. І.* Про значення українського козацтва: Вступна лекція, прочитана студентам Московського університету 5 жовтня 1901 р. // Укр.іст. журн. – 1968. – № 7. – С. 121.
- ⁹² Там само. – С. 125.
- ⁹³ *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – К., 1991. – Т. 3. – С. 293.
- ⁹⁴ Там само. – Т. 1. – С. 26.
- ⁹⁵ ІЛ НАНУ. – Ф. 72. – Од. зб. 153.
- ⁹⁶ Там само. – Од. зб. 141; *Яворницький Д. І.* Оповідання дідів на місті Чортомлицької Січі // Споживач [Катеринослав]. – 1920. – № 5–6. – С. 22–28; *Він же.* Предання о кошевом атамане Иване Сирке, записанные в поездку по Запорожью летом 1896 года // *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – К., 1991. – Т. 3. – С. 484–487.
- ⁹⁷ ІЛ НАНУ. – Ф. 72. – Од. зб. 144.
- ⁹⁸ Одеська державна наукова бібліотека. ВР. – Ф. 28. – К. 10. – Од. зб. 489.
- ⁹⁹ ДІМ. – Ф. 10. – Арх-17507; *Яворницький Д. І.* По следам запорожцев. – С. 298–322.
- ¹⁰⁰ *С[тороженко] А.* [Рецензія] // Киевская старина. – 1894. – № 10. – С. 160.
- ¹⁰¹ Див.: *Мицик Ю.* Отаман Иван Сірко. – Запоріжжя, 2000. – С. 4–6; та ін.
- ¹⁰² Див.: *Ковальський М. П., Абросимова С. В.* Магістерські іспити Д. І. Яворницького і Варшавський університет // Український археографічний щорічник. – К., 2001. – Вип. 5–6. – С. 313–333.
- ¹⁰³ ЕСЯ. – Вип. 2. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 148.
- ¹⁰⁴ *Скупейко Л.* Художня проза Д. І. Яворницького // Київська старовина. – 1996. – № 1. – С. 20.
- ¹⁰⁵ *Яворницький Д. І.* Моя перша зустріч з Л. Толстим // Життя й революція. – 1928. – Кн. X. – С. 74–82.
- ¹⁰⁶ *Гиляровский В.* Друзья и встречи. – М., 1934. – С. 11–12.
- ¹⁰⁷ *Телешов Н.* Избранные сочинения в трёх томах. – Т. 3. Записки писателя. – М., 1959. – С. 19.
- ¹⁰⁸ ЦДІА України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Од. зб. 309.
- ¹⁰⁹ ІР НБВУ НАНУ. – Ф. 3. – Од. зб. 40201.
- ¹¹⁰ *Абросимова С.* Академік Д. І. Яворницький і розвиток музейної справи в Україні (з нагоди 150-річчя Дніпропетровського історичного музею) // Київська старовина. – 2000. – № 1. – С. 97–105.
- ¹¹¹ *Яременко І. І.* Д. І. Яворницький: Археологічні дослідження 1903–1907 рр. // Гуманітарний журнал. – 2002. – № 2. – С. 53–57.
- ¹¹² *Ковальова І. Ф.* Стосунки Д. І. Яворницького з Московським археологічним товариством // Осягнення історії: Зб. наук. пр. на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 313.
- ¹¹³ *Яворницький Д. І.* Малороссийские народные песни, собранные в 1878–1905 гг. – Екатеринослав, 1906. – 772 с.
- ¹¹⁴ ІЛ НАНУ. – Ф. 72. – Од. зб. 174.
- ¹¹⁵ *Фоменко І. А., Шамрай Г. Ф.* Пам'ятки мистецтва та матеріальної культури Стародавнього Єгипту в зібранні Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького // Вчений-подвижник. – С. 66–69.
- ¹¹⁶ *Лазебник В. І.* Як працювала Катеринославська міська дума // З минувшини Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 104.
- ¹¹⁷ *Абросимова С. В.* Катеринославська вчена архівна комісія і напрямки її діяльності // До 90-річчя Катеринославської вченої архівної комісії (1903–1916). – Дніпропетровськ, 1993. – С. 1–4.
- ¹¹⁸ *Яворницький Д. І.* Запорожцы в поэзии Т. Г. Шевченка // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. – Екатеринослав, 1912. – Вып. 8. – С. 102–159.
- ¹¹⁹ *Яворницький Д. І.* Народні основи в поезії Т. Г. Шевченка // Споживач. – 1920. – № 4. – С. 4.

¹²⁰ Журба О.І. Діяльність Д.І.Яворницького в катеринославській “Просвіті” // Питання історії України: Історико-культурні аспекти. – Дніпропетровськ, 1992. – С. 104–112; *Vin je*. Сторінками катеринославської “Просвіти” // Наддніпрянська Україна: Історичні процеси, події, постаті. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 1. – С. 133–153.

¹²¹ Див.: Щира дяка за корисну працю: Вітальні телеграми Д.Яворницькому з нагоди 30-ліття його літературно-наукової діяльності (1913 р.). – Дніпропетровськ, 1998. – 28 с.

¹²² [Еварницький Д.І.][Промова на ювілеї] // Авчинников А.Г. Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий: К 30-летию литературно-учёной деятельности. – Екатеринбург, 1914. – С. 10–16.

¹²³ ДІМ. – Н.В. – 13575.

¹²⁴ ІР НБВУ НАНУ. – Ф. 1. – Од. зб. 22162.

¹²⁵ Там само. – Од. зб. 22042.

¹²⁶ Ґрунтовний аналіз релігійного аспекту в житті та творчості Д.Яворницького див.: Ульяновський В. Релігія і церква в житті та творчості Д.І.Яворницького // Мара Mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 757–781.

¹²⁷ ЕСЯ. – Вип. 1. – С. 539.

¹²⁸ Абросимова С. Д.І.Яворницький і розвиток архівної справи на Катеринославщині // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1998. – Т. 3. – С. 129–135.

¹²⁹ ІЛ НАНУ. – Ф. 37. – Од. зб. 264.

¹³⁰ Швидько Г.К. Д.І.Яворницький і дослідження історії України в Катеринославському ІНО // З минувшини Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 33–36.

¹³¹ Цит. за: Портнов А. Павло Матвієвський – маловідомий історик-краєзнавець // Борисфен. – 2002. – № 8. – С. 2.

¹³² Див.: Швидько Г.К. Дослідження з історії Запорозької Січі в Дніпропетровському університеті // Історія запорозького козацтва: сучасний стан та проблеми дослідження. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 8; Удод О. А. Кость Гуслистий – історик України. – К., 1998. – С. 22.

¹³³ ДІМ. – Ф. 10. – Арх-16055.

¹³⁴ Яворницький Д. Кошовий отаман Осип Михайлович Гладкий: (Матеріали до біографії) // Ювілейний збірник акад. М.С.Грушевському. – К., 1927. – С. 295–305; ЕСЯ. – Вип. 1. – С. 27.

¹³⁵ Листи М.Грушевського до Д.Яворницького // Український історик. – 1996. – № 1–4. – С. 382–386.

¹³⁶ ЕСЯ. – Вип. 1. – С. 51; Абросимова С.В. Д.І.Яворницький і українська еміграція в 20–30-х рр. ХХ ст. // Питання історії України: Історико-культурні аспекти. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 129–140.

¹³⁷ Ковальова І.Ф. Д.І.Яворницький-організатор та керівник першої новобудовної археологічної експедиції // Вчений-подвижник. – С. 42–44.

¹³⁸ ЕСЯ. – Вип. 1. – С. 606.

¹³⁹ Там само. – С. 149.

¹⁴⁰ Там само. – С. 477.

¹⁴¹ Шпекторенко Й. Доповідна записка ГПУ про Д.І.Яворницького // Вільна думка. – 1992. – № 2.

¹⁴² Мищик Ю.А., Черненко А.М. Несправедливість // Зоря. – 1988. – 30 грудня.

¹⁴³ ДІМ. – Ф. 10. – Арх-47462.

¹⁴⁴ Ченцов В. “Натхненник української націоналістичної контрреволюції...” (невідомі факти про останні роки життя академіка Д.І.Яворницького) // Хроніка-2000. – 1996. – Вип. 16. – С. 191–207.

¹⁴⁵ Авчинников А.Г. Профессор Дмитрий Иванович Яворницкий: К 30-летию литературно-учёной деятельности. – Екатеринбург, 1914. – С. 10.

¹⁴⁶ Колесник І. І. Курс української історіографії у вищій школі і нова модель викладання // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 309.

- ¹⁴⁷ Колесник І.І. Українська історіографія: XVIII – початок XX століття. – К., 2000. – С. 251.
- ¹⁴⁸ ІЛ НВВУ. – Ф. 1. – Од. зб. 21934.
- ¹⁴⁹ Яворницький Д. І. Історія... – Т. 1. – С. 163.
- ¹⁵⁰ Там само. – Т. 2. – С. 75.
- ¹⁵¹ Ульяновський В.І. Релігія і церква в житті та творчості Д.І.Яворницького. – С. 757.
- ¹⁵² Там само. – С. 766.
- ¹⁵³ Див.: Хропко П. Учитель учителів // Слово і час. – 1993. – № 12. – С. 23.
- ¹⁵⁴ ДІМ. – Ф. 10. – Арх-3803.
- ¹⁵⁵ Скупейко Л. Зазнач. праця. – С. 20.
- ¹⁵⁶ Эварницький Д.И. По следам запорожцев. – СПб., 1898. – С. 264.
- ¹⁵⁷ Там же. – С. 1.
- ¹⁵⁸ Ковальський М.П. Історіографічні аспекти... – С. 105.
- ¹⁵⁹ Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. – 1928. – Кн. 5 (30). – С. 12.
- ¹⁶⁰ Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 18.
- ¹⁶¹ Колесник І.І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей // Укр. іст. журн. – 2002. – № 1. – С. 35.
- ¹⁶² ДІМ. – Ф. 10. – Арх-12023, 12552.
- ¹⁶³ Авчинников А. Г. Указ. соч. – С. 14.
- ¹⁶⁴ Колесник І.І. “Регіональне” як чинник формування української національної історіографії // Записки історичного факультету. – Одеса, 1995. – Вип. 1. – С. 78, 79.
- ¹⁶⁵ Скупейко Л. Зазнач. праця. – С. 21.
- ¹⁶⁶ ІР НВВУ НАНУ. – Ф. 44. – Од. зб. 896.
- ¹⁶⁷ Єфремов П. – Зазнач. праця. – С. 54.
- ¹⁶⁸ Руснак І.Є. Зазнач. праця. – С. 15.
- ¹⁶⁹ ІР НВВУ НАНУ. – Ф. 44. – Од. зб. 895.
- ¹⁷⁰ Нечуй-Левицький І. “Де люде – там і лихо”: Повість Д.І.Яворницького 1911 року // Дніпрові хвилі. – 1911. – № 22. – С. 301–304.
- ¹⁷¹ ДІМ. – Ф. 10. – Арх-11809.
- ¹⁷² ІЛ НАНУ. – Ф. 72. – Од. зб. 141.
- ¹⁷³ Эварницький Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб., 1888. – Ч. 1. – С. 249, 251.
- ¹⁷⁴ Эварницький Д.И. Запорожцы в поэзии Т.Г.Шевченка // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. – Екатеринослав, 1912. – Вып. 8. – С. 111.
- ¹⁷⁵ ДІМ. – Ф. 10. – Арх-18804.
- ¹⁷⁶ Там само. – Арх-12899.
- ¹⁷⁷ Для визначення типу історика застосовуємо класифікацію М.Богословського. – Див.: Богословский М.М. Историография, мемуаристика, эпистолярная: (научное наследие). – М., 1987. – С. 98–99.
- ¹⁷⁸ ДІМ. – Ф. 10. – Арх-13270.
- ¹⁷⁹ Яворницький Д. Твори: У 20-ти т. – К.; Запоріжжя, 2004. – Т. 1. – 515 с.
- ¹⁸⁰ ЕСЯ. – Вип. 2. – С. 12.

The article throws light upon life and creative pass of academician D.I.Javornyts'kyi – well-known Ukrainian historian of Zaporizhzhia Cossacks, ethnographer, specialist in folklore, archeologist, archeographer, museum figure and writer. It analyses creative laboratory of the scientist, his input in development of Ukrainian national movement of the end of the 19th – beginning of the 20th cc. The author brings into scientific use considerable file of new sources, first of all correspondence of D.I.Javornyts'kyi.